

İslâm'ın Klasik Döneminde Müslüman Fakihlerin ve Muhaddislerin Ekonomik Çevreleri ve Dünyevî Meslekleri (XI. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*

Hayyim J. Cohen**
çeviren Mustafa Kahya***

Öz

Bu çalışma, İslâm'ın ilk beş asrında yaşayan müslüman âlimlerin ekonomik çevrelerini ve dünyevî mesleklerini tespit ederek bu âlimlerin ekonomik kökenlerinin ve meslek yapılarının İslâm dünyasının farklı yerlerinde ve yaklaşık beş yüz yıllık bir zaman diliminde nasıl değiştiğini ortaya koymaktadır. Klasik döneme ait biyografi kaynaklarında zikredilen 14.000'den fazla âlimden 4.200'ünün dünyevî mesleği veya ekonomik çevresi hakkındaki bilgiye dayanan çalışmada, âlimlerin çalıştıkları 410 iş veya meslek farklı sektörler ve iş kategorileri altında gruplandırılmıştır. Ardından yüzyıllık periyotlarda âlimlerin mesleklere göre dağılımları ve hicrî ilk beş asır boyunca farklı coğrafyalar-

* 1962 yılında Kudüs'teki Hebrew Üniversitesi'ne sunulan doktora tezinin özetidir. Tez, Profesör S. D. Goitein'in danışmanlığında yapılmıştır. – Kısaltmalar listesi bibliyografyada verilmiştir. (Türkçe ve İngilizce özet çeviren tarafından eklenmiştir.)

** 1930 doğumlu yazarın Yahudilerin tarihi üzerine çalışmaları vardır.

*** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tasavvuf Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, mkahya@gmail.com, orcid.org/0000-0002-3817-0991

da meslekî yapılarıdaki değişim detaylı olarak irdelenmiştir. Çalışmanın ulaştığı önemli sonuçlardan birisi şudur; İslâm'ın ilk beş asrında yaşayan âlimlerin önemli bir kısmı geçimlerini ticaretten ve zanaattan sağlamışlardır veya geçimlerini bunlardan sağlayan ailelerden gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İslâm'ın klasik donemi, İslâm alimleri, fakihler, muhaddisler, ekonomi, meslekler, ticaret.

The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam: (Until the Middle of the Eleventh Century)

Abstract

This study ascertains the economic background and secular occupations of muslim scholars who lived in the first five centuries of Islam and reveals how the economic origins and occupational structure of these scholars vary in different parts of the Muslim world and in about five centuries long period. In this study, which is based on the information regarding the economic background or the occupations of 4200 scholars among over 14.000 muslim scholars who are mentioned in the biographical books of the classical period of Islam, 410 professions or occupations that these scholars engaged in are grouped under various sectors and profession categories. Then the distribution of scholars by occupations based on century-long periods and changes in occupational structures in different places during the first five centuries of Islam are examined in detail. One of the significant conclusions of the study is that considerable proportion of the scholars within the first five centuries of Islam earned their livings by themselves from commerce and handicrafts or they came from the families who were engaged in these occupations.

Keywords: Classical period of İslam, Muslim scholars, jurisprudents, traditionists, economy, occupations, trade.

I. Problem, Bu Çalışmanın Amacı ve Kaynaklar

İslâm hukukunun kristalleşmesi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, onun hayatında ortaya çıkmamış fakat olması muhtemel beklenmedik olaylara karşı çözüm üretmek amacıyla, çok sayıda fakihin (fukahâ), hâkimin (kudât), kıraat âliminin (müfessirûn ve mukriûn) ve bilhassa Hz. Peygamber'in hayatı, sözleri, fiilleri ve diğer insanların davranışlarına karşı verdiği tepkilere dair hadisleri nakleden muhaddisin çalışmaları sonucu olmuştu. İslâm hukukunun bu muhtelif şekillendiricileri herhangi bir sosyo-dinî zümreye ait değillerdi: herhangi bir müslüman belli bir konu üzerinde bir tane hadis nakletmiş olsa bile İslâm hukukunun kristalleşmesine katkı sağlayabiliyordu. Hâkimlerin, az sayıda fakihin ve muhaddisin haricinde tüm bu âlimler tamamen kendi adlarına çalışıyorlardı; ne bir yetkili makam ne de herhangi bir dinî kurum tarafından atanmışlardı. Diğer bir deyişle, hıristiyan rahiplerin aksine, bunlar bir ücret/maaş almıyorlardı ve kendilerini geçindirmek zorundaydılar ki bunu çeşitli şekillerde yaptılar.

Bir muhaddis, fakih veya diğer herhangi bir din âlimine göre müslümanın hadise yaklaşımı, râvinin sosyal statüsü ile değil onun ne kadar güvenilir olduğu ile belirleniyordu. Araplar ve Arap olmayanlar, zengin ve fakir, tüccar ve esnaf, halifeler ve köleler, hepsinin müslüman dinî hukukun nihai içeriğinin şekillenmesinde payı vardır. Bu insanların çoğu, aslında zamanlarının sadece bir kısmını; boş vakitlerini veya yaşamlarının son zamanlarını dinî meselelere tahsis ediyorlardı.

Bu çalışmanın amacı;

- a. geçimlerini dinî meslekleri ile sağlamayan âlimlerin dünyevî mesleklerini ve ekonomik çevrelerini,
- b. bu âlimlerin ekonomik kökenlerinin farklı ülkelerde ve İslâm dünyasının farklı bölgelerinde değişiklik gösterip göstermediğini,
- c. bu âlimlerin “meslekî yapı”sını tespit etmenin mümkün olup olmadığını ortaya çıkarmaktır.

Bu dönemdeki müslüman âlimlerle alakalı olarak kullandığımız kaynaklarda adı geçen 410 mesleğin her birisinin gelişimini detaylı olarak veya bölgesel bazda araştırmadık.¹¹ Bu yüzden araştırmamızı temel olarak biyografi kitaplarına dayandırdık; ilave yardımı ise sayısı oldukça fazla olan bu döneme ait veya bu dönem hakkındaki dinî, tarihî, coğrafi ve bilimsel literatüründen aldık ki bunların bu mesleklerden bazılarına dair ara sıra verdikleri referanslar her zaman doğru olmayan sözlük açıklamalarını tamamlamaktadır.

1 Bunlar makalenin sonunda listelenmiştir. Bunlardan 56 tanesi resmî hizmetlerle ilişkilidir.

Bu çalışmanın dayandığı başlıca biyografi eserleri şunlardır:

1. Kitâbü't-Ṭabaḳât'ül-kebîr, Muhammed b. Sa'd (v. 230/845);
2. Ṭabaḳâtü's-şûfiyye, es-Sülemî (v. 412/1021). Bu kitap 105 sūfînin biyografisini içermektedir, bunların çoğu Ebû Nuaym'ın aşağıda zikrettiğimiz eserinde mevcuttur.
3. Hilyetü'l-evliyâ' ve ṭabaḳâtü'l-aşfiyâ, Ebû Nuaym el-İsfahânî (v. 430/1039). Bu kitap 691 biyografi ihtiva etmektedir.
4. Târîhu Bağdâd, el-Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071). Eser 7796 biyografi içermektedir.
5. Risâletü'l-Kuşeyriyye, el-Kuşeyrî (v. 465/1073). Eser 83 sūfînin biyografisini içermektedir.
6. Ṭabaḳâtü'l-Hanâbile, Ebû el-Hüseyn b. Ebû Ya'lâ
7. Ṭabaḳâtü'l-fukahâ, Ebû İshak eş-Şirâzî (v. 476/1084).
8. Târîhu Dimaşk, Ali b. Asâkir eş-Şâfi (v. 572/1177).
9. İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, veya Mu'cemü'l-üdebâ', Ebû Abdullah Yakut b. Abdallah (v. 626/1229).
10. Tezkiretü'l-ḥuffâz, Ebû Abdullah ez-Zehbî (v. 748/1347).
11. Ṭabaḳâtü's-Şâfiyye'l-kübrâ, Abdülvehhâb es-Sübki (v. 762/1361).
12. Vefeyâtü'l-a'yân, İbn Hallikan (v. 808/1406).
13. Ṭabaḳâtü'l-kurrâ, Muhammed el-Cezerî (v. 833/1430).
14. Tehzîbü't-Tehzîb, İbn Hacer el-Askalânî (v. 851/1447). Bu eser 9412 biyografi içermektedir ve zikredilen şahısların çoğu 470/1078'den önce vefat etmiştir.
15. Ṭabaḳâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât,² es-Suyûtî (v. 855/1451).
16. Levâḳihu'l-envâr fî ṭabaḳâti'l-aḥyâr, eş-Şa'rânî (v. 971/1564). Bu kitap Sülemî'nin eserindeki 105 biyografinin hepsini içermekte, ardından VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren yaşamış sūfîlerin biyografilerini vermektedir.
17. Terâcimi's-sâdeti's-şûfiyye, el-Münâvî (v. 1031/1622). Sadece ilk cildi mevcuttur.
18. Tabakâtü'l-Mâlikiyye, Muhammed b. Muhammed Mahlûf.
19. Terâcimi'l-Hanefiyye,³ Ebû'l-Hasenât el-Leknevî. Eser 1291/1874'de yazılmıştır.

2 Eserin tam adı: *Buġyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*. (Çev.)

3 Eserin tam adı: *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. (Çev.)

Bu kaynaklarda, Mısır'ın batısında yaşayanlar veya 470/1078'den sonra vefat edenler hariç tutuldu.

Ayrıca araştırmaya dâhil edilen âlimlerin mesleklerini ve coğrafi kökenlerini kontrol etmek için diğer bazı kaynakları da kullandık. Bunlardan en faydalı olanları Ebû Abdullah Yâkût'un (v. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı ve Abdülkerim b. Muhammed el-Sem'ânî'nin (v. 562/1167) *Kitâbü'l-Ensâb*'ı idi; her iki eser de birçok âlimin kısa biyografilerini içermektedir. Bu eserler her zaman itibar edilebilir olmasa da ve çoğu kere birbirleriyle çelişse de özellikle âlimin aile isminin (nisbesinin) bir mesleğe mi yoksa coğrafi kökene mi işaret ettiğini belirlemede yardımcı oldu.⁴

Son kısımda eklenen bibliyografyada listelenen diğer tarihî kaynakların yanı sıra Kindî'nin (v. 349/957) *Târihü'l-kudât*'ı ve Muhammed b. Vekî'nin (v. 308/921) *Ahbârü'l-kudât*'ından da önemli ölçüde yardım aldık; bu eserler ana kaynaklar tarafından verilen çeşitli verileri ve tamamlayıcı bilgileri kontrol etmemizi sağladı. Diğer birçok kaynak da kullanılabilirdi, fakat bunların çoğunun hâlihazırda kullanılan kaynaklara herhangi bir katkı sağlamadığını gördük.

Şu hususa dikkat edilmelidir ki kayıtlarını beldeye göre sınıflandıran biyografi kitapları o beldede kısa bir zaman geçiren kişileri de içermektedir, bu yüzden aynı kişinin biyografisi farklı beldelerde görülebilmektedir. Ayrıca şu da bazı durumlarda oldukça açıktır ki bir biyografi yazarı, görünüşte taraf tutmamasına rağmen, diğer birisinden açıkça kelimesi kelimesine kopyalamaktadır veya ondan özetleme yapmaktadır.⁵

Bütün olarak değerlendirdiğimizde, yukarıdaki kaynaklar İslâm'ın ilk 470 yıllık dönemi içinde İslâm dünyasında Mısır'ın doğusunda yaşamış olan 14.000 farklı kişi hakkında 30.000 kayıt ihtiva etmektedir. Bunlardan 4.200 kişinin mesleklerine veya ekonomik çevresine dair bilgiye sahibiz. Çalışmamız işte bu azımsanmayacak sayıyı temel almaktadır.

4 Mesela, Muhammed b. İsmail el-Dulâbî ve babası -kendileri veya ataları- dülâb, su çekmede kullanılan ahşap dolap/çark (Sam, 233a) imalatçısı veya tüccarı olarak zikredilmektedir; Yâkût ise her ikisini Rey bölgesindeki Dülâb köyünden gelenler arasında zikretmektedir (YB, II, 632).

5 Sûfilerin mesleklerine özellikle dikkat etmek gerekir; çünkü onların hayatlarını yazan yazarlar, haklarında belirli detayları değiştirme eğiliminde olmuşlardır. Mesela Sülemî, Serî es-Sakafî ve Ahmed en-Nürî'nin tüccar olduğundan bahsetmemiştir; bu bilgiler Kuşeyrî tarafından zikredilmiştir. Diğer yandan Sülemî, İbrahim b. Edhem ve Abdullah b. Hubeyk'in beden işçisi olduklarını bize söylemekte iken Kuşeyrî bunu atlamaktadır. Kuşeyrî, Edhem'in "yiyeceğin temiz olsun; (nafile) oruç tutmayı ve (gece) namaz kılmayı düşünme" dediğini nakletmekte, Sülemî ise buna değinmemektedir.

Bu Çalışmaya Dair Kaynakların Ortaya Çıkardığı Problemler

Erken dönem Müslüman âlimlerin ekonomik kökenleri ve dünyevî meslekleri hakkında araştırma yapan kişinin yararlanabileceği biyografi eserlerinin çoğu, söz konusu âlimler hakkında bilgi sağlamak amacıyla, hadis râvisi olarak bu âlimlerin mesleklerine değil güvenilirliklerine ışık tutmak için yazılmıştır. O dönemlerde halifelerin, vezirlerin, devlet yöneticilerinin, nahivcilerin ve fakihlerin -ki bunların birçoğu aynı zamanda dinî çalışmalarla meşgul oldular- hayatları hakkında özel kitaplar yazıldı, fakat özel olarak sadece tacirlerin veya esnafın hayatlarına değinen bir kaynak yoktur. Binlerce âlim bir işe veya mesleğe işaret eden *nisbe* ile anılmıştır, fakat diğer binlerce durumda ise bu tür bir bilgiye sahip değiliz; bu ise her zaman biyografi yazarının bunu bilmemesinden değil, esasen onun bu bilgiyi alakasız görmesinden kaynaklanmaktadır.⁶ Bir iş ile ilgili *nisbe* ile anılan az sayıda âlimin durumunda ise onların o işte çalıştıkları belirtilmiştir.

Çalışmamızın amaçlarına yönelik olarak biyografi eserlerini etkili bir şekilde kullanmak isteyen kişi, öncelikle âlimlerin tam/kesin isimlerini ve hangi dönemde yaşadıklarını belirlemek zorundadır ki tekrardan kaçınarak ilerleyebilsin; zira bir ve aynı kişi çoğu kez isminin farklı şekilleri ile anılmaktadır.

İsimleri Tanımlama ve Dönemleri Belirleme

Biyografi kitaplarının çoğu, biyografisi verilen kişilerin ilk isimlerine göre alfabetik olarak düzenlenmiştir, her durumda doğru ismi belirlemek önemlidir, çünkü aynı kişi farklı bir isimle başka bir biyografi yazarınca veya aynı yazar tarafından da zikredilmiş olabilir. Bazen bir isim diğer bir metinde değişime uğramakta; bazı ayırıcı unsuru kaybolmakta veya değişmektedir.⁷ Bazı durumlarda baba ismi kazara düşmekte, böylece dede ismi aile adı olmaktadır.⁸ Hayatları sürecinde ismi değişen kişiler vardır;⁹ ayrıca ilk ismi aynı olan kardeşler vardır, o yüzden bunlar birbirleri ile karıştırılmış olabilirler.¹⁰

6 Bkz. s. 8, dipnot 15.

7 Huceyr b. Musana (IS, VIIb, 79-80) Huceyn olarak zikredilmiştir (Ba, VIII, 282-283). Ebû Hafs el-Haddâd, Ömer b. Sâlim (Sha, I, 81-82), Amr b. Mesleme olarak zikredilmiştir (Qu, 17). Abdullah b. Hubeyk el-Mevsîlî'den (Ma, I, 254) Abdullah b. Hanîf el-Antâkî olarak bahsedilmektedir (Sha, I, 82).

8 Hamza b. Amâra (IS, VI, 318) ve Hamza b. Habîb b. Amâra (Tah, III, 27-28) aynı kişilerdir. Amr b. Bekîr b. Sâbûr'un (Tah, VIII, 96-97) tam ismi, Amr b. Muhammed b. Bekîr b. Sâbûr'dur (Ba, XII, 205-207).

9 el-Beydâvî, kendisinin ilk önce Ahmed, sonra İdris, daha sonra ise Muhammed olarak isimlendirildiğini söylemektedir (Ba, III, 239).

10 İki erkek kardeş, ikisi de hâkim, Muhammed b. Sâlih olarak anılmışlardır. Onlardan birisi, Ebû Hâris, 360/971'de vefat etti; ikincisi, Ebû'l-Hasan, dokuz yıl sonra vefat etti (Ba, V, 362-365).

Tekrarı veya diğer bir kişi ile karışıklığı gidermek amacıyla her âlimin tam kimliğini belirlerken, o âlimin yaşadığı zamanı tespit etmek büyük fayda sağlamaktadır. Fakat bu, kaynaklarda her zaman verilmemektedir; ve bu bilgi, bu âlim ile irtibatlı olduğu söylenen diğer kişiler hakkında bildiklerimizden dolayı olarak elde edilmek zorundadır. Biz bu metodu, eksik bir şekilde verilen tarihleri tamamlarken (155 yerine 55, vb.)¹¹ ve verilen fakat yanlış çıkan diğer tarihleri kontrol ederken kullandık.¹²

Nisbenin Yararı

Çoğu durumda kişinin mesleğine dair tek gösterge, gördüğümüz üzere, onun nisbesi olduğu için, *nisbenin* bu bakımdan ne ölçüde kullanılabileceğini tespit etmek zorundayız.

D. S. Margoliouth, es-Sem'ânî'nin kitabını¹³ tanıtırken, *nisbenin* oldukça sık kullanımının İslâm öncesi Cahiliye günlerine kadar gittiğine işaret etmektedir. Bir kişi inceleme sonucu şunu söyleyebilir ki o zamanlarda, İslâm'ın ilk dönemlerinin yanı sıra, *nisbe* genel olarak sakatlığa/biçimsizliğe veya kişinin kökenine ve nadiren onun mesleğine işaret etmektedir. Bu son kategoriye ait *nisbe* İslâm'ın II. yüzyılında ve özellikle III. yüzyılın başlangıcında sıklıkla kullanılmaya başlandı. Mesela bu, dikkat çekici bir şekilde İbn Sa'd'ın *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*'sında gösterilmektedir ki eserde 1003 biyografi, yazar tarafından aşağıdaki şekilde tabakalara ayrılmıştır:

İbn Sa'd'da Ailevî ve Meslekî Nisbeler, Cilt VI.

Nisbe	Hz. Peygamber'in Nesli	I. & II. Nesiller	III. & IV. Nesiller	V. & VI. Nesiller	VII. & IX. Nesiller
Nisbe verilmemiş	66	153	47	37	46
Nisbe aileyi veya coğrafi kökeni gösteriyor	82	257	147	58	72

Ayrıca şu bilgiye de sahibiz; belirli bir ailede üç kardeş Muhammed olarak isimlendirilmişti (Ba, II, 215, 11. 2-15) ve Harun Reşid'in yedi oğlu aynı ismi taşıyorlardı (Ba, III, 347, 11. 9-14).

11 Mus'ar b. Kudâm 153/770'de veya 155/772'de vefat etti; buna rağmen hayatını yazan yazar onun 53 veya 55'de vefat ettiğini yazmaktadır (Tah, X, 113-115).

12 Ba, IV, 350-351, Ahmed b. Kâsım'ın 396/1006'da vefat ettiğini söylemektedir, fakat Ahmed'in bazı çağdaşlarından bahsetmektedir ki bunların hepsi III./IX. yüzyılda yaşamışlardır.

13 Sam, s. 1.

Nisbe mesleği gösteriyor	1	3	7	5	15
İki nisbe; aile ve mesleği gösteriyor	-	-	3	1	3
Toplam	149	413	204	101	136
Nisbe sahiplerinin toplamdaki yüzdeleri oranı	55,7	63	77	63,4	66,2
Meslekî nisbe sahiplerinin toplamdaki yüzdeleri oranı	0,7	0,7	4,9	5,9	13,2

I. yüzyılda, belirli bir yere kadar ikincide de, herhangi bir kişiden “kumaş satan” veya “kumaş satar” *-yebü’l-bazz-* veya Kûfe’den *-mine’l-Kûfe-* şeklinde bahsedilmektedir. Zamanla bu insanlar “kumaş satıcısı” *-el-bezzâz-* veya “Kûfe’li” *-el-Kûfi-* olarak anılmaya başlandı. İslâm’ın ilk iki yüzyılında yaşayan insanlara dair bu tür nisbe sonraki tarihçiler tarafından ve muhtemelen hadis âlimleri tarafından da kullanıldı. Bu, kişinin mesleğini tarif etmenin kısaltılmış bir yolundan başka bir şey değildi; ayrıca henüz aile ismi olmamış nisbeler için söz konusu kişinin bu meslekte çalıştığı neredeyse kesindi. Bununla birlikte, III. yüzyılda -ve muhtemelen II. yüzyılın sonlarında- yaşayan kişilerle ilgili olarak ise, *nisbenin* babadan oğula geçecek şekilde ve ikincisinin ille o işte veya meslekte çalışmaya devam ettiğini ima etmeksizin bir aile ismi olması her zaman muhtemeldi.

Meslekî Nisbe

es-Sem’anî’nin ifadelerinde sıklıkla görüldüğü gibi, birçok örnekte şu bir vaka idi; bazı kişiler için nisbe, o kişinin babasının veya atalarından birisinin mesleğini gösteriyordu.¹⁴ Babaları ile aynı meslekî nisbeyi taşıyıp biyografilerinde hangi meslekle meşgul olduklarına dair herhangi bir atıf yapılmayan âlimleri görmekteyiz.¹⁵

14 Mesela; es-Sallâl (Sam, 319b, 1. 28) ve el-Hannâtî (Sam, 178b, 11. 2-3).

15 Abdülaziz el-Azacî el-Hayyât (v. 444/1053), Bağdâdî’nin eserinde birçok kez zikredilmektedir, fakat ne kendisinin (Ba, X, 468) ne de babası Ali el-Azacî’nin (Ba, XI, 328) biyografisinde ikisinden birinin terzi olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber, Ahmed el-Mâlinî’nin (v. 412/1022) biyografisinde, oğlunun istinsah ve tashih için bir keresinde el-Mâlinî’den 50

Meslekî nisbenin o nisbeyi taşıyan kimsenin dünyevî mesleğine işaret edip etmediğini belirlemek için diğer biyografi kaynaklarından yardım alınabilir, ayrıca o kişi hakkında daha başka bilgilere ulaşmak noktasında bir dereceye kadar diğer tarihî, dinî ve genel kaynaklardan da yararlanılabilir.

Birçok âlim iki veya daha fazla meslekî nisbeye sahiptir; el-Lü'lû'î ve el-Cevherî (inci tüccarı, değerli taş tüccarı) veya el-Bezzâz ve el-Muaddil (kumaş tüccarı, râvilerin güvenilirliğini araştıran kişi). Bu tür durumlarda, istisnalar hariç, bunların her iki meslekle mi yoksa sadece biri ile mi meşgul olduğunu tespit etmek zordur.

Meslekleri açık bir şekilde tespit edilebilen ve meslekleri dolaylı yollardan tespit edilebilen âlimleri bir araya getirdiğimizde en az 1003 sayısına ulaşmaktayız. Bunların çoğu (580) İslâm'ın I. ve II. asırlarında yaşamışlardır ve bu 580 kişinin önemli bir bölümü (305) muallimlik yapmış veya devlet hizmetinde bulunmuştur. III. ve IV. asırlarda çok sayıda meslekî nisbe vardır, fakat belirli bir meslekte çalıştıklarına dair bu nisbelere sahip kişilerin görece az bir kısmı tam olarak tanımlanmıştır, bu yüzden Muhaddis A veya Fakih B'nin ismine ilişkin bu meslekle gerçekten iştigal ettiğinden veya geçmişte iştigal ettiğinden emin olamıyoruz. Tüm söyleyebileceğimiz şey, o kişinin içinde o meslekle iştigal etmiş birinin olduğu bir aileden geliyor olmasıdır. Aynı zamanda, nisbeye binâen aile ismi alma gördüğümüz kadarıyla nispeten yeni bir gelenek olduğundan, ayrıca bu tür isimler meslekle gerçek bir irtibatı olmadan aile içinde birçok nesil devam edemeyeceğinden şunu varsayabiliriz; birçok durumda bir âlimin meslekî nisbesi en azından kesin olarak, eğer kendi mesleği değilse muhtemelen, yetiştiği ekonomik çevreyi yansıtmaktadır.

Coğrafi Nisbe

Mesleği veya ekonomik çevresi bilinen âlimlerin %40'ının coğrafi kökeni hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Elbette şunu varsayabiliriz; *Târîhu Bağdâd* gibi bir kaynağa başvurduğumuzda, mesela, biyografisi verilenlerden nisbesinin coğrafi kökene işaret etmediği kişiler Bağdat'ın yerlilerindedir; fakat bu bile her durumda geçerli değildir.¹⁶

Coğrafi nisbe taşıyan kişiler için veya kaynakta belirli bir şehirden geldiği söylenen kişiler için, bu o kişinin orada doğduğunu mu yoksa orada yaşadığı-

dinar aldığını söylediği zikredilmektedir (IA, I, 446, 11. 16-17). Bu kadar büyük miktarda para kazanması, onun nâsîh yani kitapları kopyalayan bir kimse olduğunu göstermektedir.

16 Örnek olarak; Ammâr b. Saîd el-Bezzâz (Ba, XII, 238) Horasan'dandı ve Bağdat'tan Şam'a geçti. (Bu aynı kişi IA, VII, 137'de el-Bezzâr olarak da zikredilmektedir).

nı mı, ya da belki sadece kendi babaları veya dedelerinin orada doğduğunu mu gösterir, bunu söylemek zordur.¹⁷ Bu durum, iki coğrafi nisbeye sahip ve üçüncü bir şehirde yaşayan kişiler için daha da zordur.¹⁸ Elbette bizi daha çok ilgilendiren şey, âlimlerin nerede doğdukları değil yaşadıkları yerdir; görüşümüze göre, Kûfe'ye taşınan ve orada ipek işi yapan Bağdatlı biri Bağdatlılar'dan değil Kûfe-liler'dendir. Fakat maalesef, çok az durumda söz konusu âlimin yaşadığı yer hakkında bilgiye sahibiz. Âlimlerin çoğunun, ülkeden ülkeye şehirden şehire seyahat eden tam bir gezgin gibi olmasından dolayı durum biraz karışıklık arz etmektedir; “şu noktaya kadar ki o zamanlarda onlardan birinin Suriyeli mi yoksa Mısırlı mı, Iraklı mı yoksa İranlı mı olduğuna karar vermek çok zordur. Biyografi eserlerinin yazarları bunu fark etmişlerdi, bu yüzden onların çoğu İslâm dünyasının bütün her yerinden âlimlerin hayat hikâyelerini kaleme aldılar”, Ahmed Emîn böyle diyor.¹⁹ Daha önce işaret ettiğimiz gibi, belirli bir şehirle kendini sınırlayan biyografi yazarları o şehirde bir süre vakit geçiren kişileri de eserlerine almışlardı. Neticede, meslekî geçmişleri ve doğum yerleri veya sürekli kaldıkları yerlere dair bilgi sahibi olduğumuz yeterli sayıda âlime ulaşamadığımız sürece, belirli bir bölgedeki âlimlerin meslekî yapısı hakkında bir sonuca varamıyoruz, her ne kadar bu noktada bazı büyük merkezler için elde ettiğimiz rakamlardan bazısı şu an bilinen bilgilere uygun düşse de.

II. Meslekler ve İşler

Müslüman âlimler hakkında yazan biyografi yazarları, bu âlimlerin veya ailelerinin kendilerini geçindirmek için çalıştıkları 410 iş ve mesleği zikretmektedirler. Çalışmamızın kapsamına aldığımız zaman diliminde -İslâm'ın ilk 470 yılı- âlimlerin önemli bir kısmı geçimlerini ticaretten sağlamışlardır, özellikle tekstil ve gıda ticaretinden.

Tekstil Sanayii

Müslüman âlimlerin %22'si (kendileri veya aileleri) tüccar veya zanaatkâr olarak tekstil sanayisinde çalışmışlardır. Önemli bir fakih ve mukri' olan Muhammed b. Sîrîn (v. 110/729) Kûfe'de zengin bir kumaşçı (bezzaz) idi,²⁰ muhaddis Meymûn b. Mihrân (v. 117/735) da öyle, o aynı zamanda vergi (haraç) tahsil-

17 İbrahim b. Muhammed hakkında, kökenlerinin İsfahan'da olduğu bilinmektedir fakat kendisi ve babası Bağdat'ta doğmuştur (Ba, VI, 167).

18 Mesela Ali b. Muhammed el-Kâtib el-Marûzî el-Bağdâdî, İsfahan'da yaşamıştır (Ba, XII, 61-62).

19 Emîn, Zuhr, s. 316-317.

20 İS, VIIa, 140-150 (özellikle s. 147); Ja, II, 151-152; AN, II, 263-282; Ba, V, 331-338; Sha, I, 35; Man, I, 159-160; Tah, IX, 214-217; TH, I, 73-74; JB, I, 204; Bro, I, 66; Bro, Su, I, 102.

darıydı.²¹ Müslim b. el-Haccâc (v. 261/875), kendisinden sonra *Sahîh-i Müslim* olarak adlandırılan ünlü hadis kitabının yazarı da kumaşçıydı.²²

Fakih Ebû Hanife perakende satıcısıydı ve Kûfe'den Bağdad'da²³ yaşayan ortağı Hafs b. Abdurrahman'a *khazz*-ipek ihraç ediyordu. İpek Basra'ya Hûzistan'daki Sûs'dan geliyordu.²⁴ Oradaki ipek ithalatçılarından biri de muhaddis Yûnus b. Ubeyd el-Basrî (v. 139-40/757-8) idi. Ayrıca o, Basra'dan Sûs'a, ki orada mümessili/dağıtıcısı vardı,²⁵ *ibrişim*-ipek ihracatından zengin oldu. Görünen o ki meşhur sûfi ve fakih el-Cüneyd (v. 298/911) de ipek işi ile ilgilenmişti ve Bağdad'da bir dükkânı vardı (babası içecek kadehleri veya kapları satıcısı veya üreticisi idi – kavârîrî).²⁶ Bu arada, X. yüzyıl sûfileri anlaşılır bir şekilde onun ticaret ile bağlantısından utanmışlar ve bir hikâye uydurmuşlardı: Cüneyd dükkânını açar, bir müddet namaz kılar (400 rekât kadar çok veya seri secdeler) ve sonra evine dönerdi.²⁷ Fakih ve nahivci ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (v. 212/828) *harîr*-ipek perakendecisi idi²⁸, Medineli muhaddis Ma'n b. İsa b. Ma'n'ın (v. 198/814) ise bir imalathanesi ve orada ipek üretirken kendisine yardım eden bazı işçileri vardı.²⁹

Müslüman âlimleri doğdukları ülkelere göre sınıflandırırken değindiğimiz güçlüklerle rağmen, kabataslak da olsa bir sınıflandırmaya ulaşma imkânımız var. Bu göstermektedir ki Kûfi olarak anılan kişilerin çoğu ipek tüccarıydı ve bunlar ismi Basra ile anılan âlimlerden daha fazlaydı. Bu, iyi bilinen şu gerçeği doğrulamaktadır; Kûfe önemli bir ipek üretim ve işleme/nakış merkezi idi.³⁰ Irak,

21 IS, VIIb, 147-177, özellikle s. 147, 11. 5-11; Tah, X, 392; AN, IV, 82-97; Man, I, 172-173; Sha, I, 40; TH, I, 93-94.

22 Tah, X, 126-128; Ba, XIII, 100-104; TH, II, 150-152; I Kh, II, 119-120; Bro, I, 160; Bro, Su, I, 265.

23 Ba, XIII, 323-423 (özellikle 324, 1. 14); IS, VIIb, 67; TH, I, 158-160; I Kh, II, 215-219; Ja, II, 342; Sha, I, 52-53; Man, I, 175-176; Bro, I, 169; Bro, Su, I, 284; Z, III, 1106.

24 Hûzistan'daki Sûs şehri, *khazz*-ipek üretimi ile meşhurdu (Mas, II, 186, 1. 4; Serjeant, 71-76; I Haw, 256). Aynı bölgedeki Tüster ise *dibaj*-ipeği ile meşhurdu (I Haw, 256).

25 AN, III, 15-27 (özellikle s. 15); IS, VIIb, 23-24; Sha, I, 36; Ja, II, 407; TH, I, 137-138; Tah, XI, 442-445; JB, III, 88, 11. 6-8; Dh, V, 318-320.

26 Ba, VII, 241-249 (özellikle 241); I Kh, I, 146-147; Man, I, 212-218; Sha, I, 83-85; AN, X, 255-287; Qu, 18-19; Sul 155-163; Bro, I, 199; Bro, Su, I, 354; Ha, I, 127-129; Ku, II, 28-37.

27 Ba, VII, 245, 11. 11-13; Bu bilgi ve diğerleri (aşağıda sayfa 15'e ve s. 5, dipnot 5'e bakınız) Tor Andrae (Zuhd, 320-321) ve Belyaev'in, sûfilerin geçimlerini çoğunlukla el işçiliğinden kazandıklarına dair çıkarımlarına bir şüphe katabilir.

28 Suy, 270; I A, VII, 24-26; TH, I, 333-334; YU, XII, 15.

29 IS, V, 324; Tah, X, 352-353; Qu, III, 377, 1. 9.

30 IF, 252.

Mısır dâhil diğer birçok ülkeye ipek ihraç ediyordu. Hûzistan'ın da ipek sanayii açısından meşhur bir yer olduğu³¹ Hûzistanlı biyografi âlimlerince teyit edilmiştir.

Pamuğa gelince, müslüman âlimlerin biyografileri Horasan bölgesinin büyük bir pamuk üretim merkezi olduğuna işaret etmektedir; Mısır ise böyle değildi, en azından IV. yüzyıla kadar.³² Fakat o zamanlarda, Mısır'dan gelen birçok müslüman âlim tüccar veya halı üreticisi idi; aslında Mısır'ın yününün Ermenistan'ınkinden daha güzel olduğu da söylenmektedir.³³

Dikiş, örme, iplik eğirme, nakış ve elbise tamiri işleri onlarca âlimi -veya kendilerinden önce onların ailelerini- meşgul etmişti. Âzat edilmiş bir köle olan Naci b. Abdurrahman el-Sindî (v. 170/787 veya 190/806), terzi iken halifenin sonradan kendisini fakih³⁴ olarak resmî görevle görevlendirdiği birisi, İslâm'da sosyal statüsü düşük olan birinin yüksek bir dinî mevkiye gelmesini gösteren en iyi örneklerinden biridir. Diğer bir muhaddis, Hammad b. Hâlid, söz konusu ettiğimiz âlimler arasında birkaç ümmîden birisi idi, “dikiş yaparken hadis naklelerdi.”³⁵ Meşhur fakih Ahmed b. Hanbel, en azından bir kere -pantolonun alt kısmında kullanılan- şerit dokumacılığı yapmıştı (yensicü't-tikak).³⁶ Sırrî b. Ahmed b. Sırrî (v. 361/972) nakışçı (mutarriz), elbise tamircisi (raffâ') ve müstensih (nâsîh) olarak çalışmıştı.³⁷

Yemek Sanayii

Araştırdığımız müslüman âlimlerin yaklaşık %13'ü geçimlerini yiyecek imalatı veya ticareti ile sağlamışlardır veya geçimlerini bundan sağlayan ailelerden gelmişlerdir. Bunlardan birçoğu un tüccarı ve değirmenciydi. Kûfeli birçok âlim buğday veya un satıcısıydı; bu, güney Irak'ın o zamanlarda zengin bir tahıl üretim yeri olduğunu teyit etmektedir. Pirinç İslâm'ın üçüncü yüzyılına kadar yay-

31 Bkz. dipnot 24.

32 Th, L, 97; Mez, 432; Mısır'ın firavunlar döneminde pamuk kumaşları ile bilinmesine rağmen (Lutz, 18 vd.).

33 Th, L, 128.

34 Ba, XIII, 427-431; Tah, X, 419-422; TH, I, 216-217.

35 Ba, VIII, 149-151; Ba, I, 387; I, 10; Tah, III, 7-8.

36 AN, II, 28-48 (özellikle s. 38); AN, IX, 166-233; IS, VIIb, 92; Ba, IV, 412-413; Sha, I, 53-55; Ja, I, 112; Ma, I, 192-194; TH, II, 17-18; Tah, I, 72-76; Z, I, 64-65; Ha, I, 20-24; Sub, I, 199-221. İbn Hanbel zor zamanlarda hamal (AN, IX, 174, I, 20) veya deve sürücüsü (AN, IX, 175, I, 7) olarak çalışırdı. En az bir dükkânı vardı ve aylık bu dükkâna 3 dirhem kira veriyordu (AN, IX, 179). Bu nedenle İbn Hanbel bir tacir ve bir işçiydi; verdiği dersler karşılığında ücret almayı kabul etmemişti (Ba, VI, 363, 11, 20-22).

37 I Kh, I, 251-253 (özellikle s. 252); Ba, IX, 194; Z, I, 361.

gın olarak kullanılmıyordu, bundan sonra ise, doğrusu, er-Rezzaz isminde birçok âlim görüyoruz. Bu sonuç, M. Canard'ın 1949 yılı Arabica'da yer alan ilgi çekici makalesindeki bulguları doğrulamaktadır.³⁸

Eğer âlimlerimizin biyografilerine dayanarak değerlendirecek olursak, Kûfe Irak'ın yağ ihracatında en önemli merkezlerinden biriydi. Bu işle iştigal edenlerden biri, Halvan'a yağ ihraç eden muhaddis Hamza b. Habib idi,³⁹ Zekvân b. Ebû Sâlih (v. 101/720) de Kûfe'den Medine'ye yağ ithal ediyordu.⁴⁰

Kûfe ve Vâsıt'taki âlimlerin büyük çoğunluğu et-Temmâr olarak anılmaktaydı, bu onların veya babalarının hurma işi ile uğraştıklarını göstermektedir, ayrıca bu durum güney Irak'ın güzel ve ucuz hurmaları ile ünlü olması gerçeğine uygun düşmektedir.⁴¹ Diğer yandan, Hûzistan ve Basra'dan gelen birçok âlim şeker ve kristal/billur şeker (kand) satıcısı idi. Şeker bu iki bölgede yaygın olarak yetiştirilmekteydi.⁴²

Aşçı ve ekmekçilerden hadis râvisi olarak zikredilenler vardır, hatta II. yüzyılda yaşamış olan Muhammed b. Fadâ el-Basrî içecek (nebiz) satıyordu.⁴³ Muhaddis Fudayl b. İyaz "her zaman su satardı", kendisi ve ailesi bununla geçiyorlardı.⁴⁴

Süs Eşyaları ve Parfümler

Kaynaklarımızda geçen âlimlerin yaklaşık %4'ü süs eşyaları işi ile iştigal etmişler veya bu işle uğraşan ailelerden gelmişlerdir. Birçoğu inci satıcısı veya mücevherci idi, muhaddis Sarîc (veya Sarîh) b. el-Nu'mân (v. 217/832) gibi. Diğer bir muhaddis, Yûnus b. Ahmed b. Eyyûb, halifeye söylediği bir hadisle onu çok memnun etmişti, bu yüzden halife ondan 30.000 dinar değerinde inci ve mücevher satın almaya karar verdi.⁴⁵ Mukri' Muhammed b. Şazikan farklı mücevherler üzerine o kadar uzmandı ki bunlar hakkında bir kitap yazmıştı (*el-Cevâhir ve asnâfuhâ*).⁴⁶

38 Alî, 146; Canard, 113-131.

39 IS, VI, 368; Ja, I, 261-263; Tah, III, 27-28, TH, I, 150; I Kh, I, 209.

40 IS, V, 222; IS, VI, 158; Tah, III, 219-220; TH, I, 83.

41 Maq, 230; Dûri, 53-56.

42 Maq, 408; Husrû, 60.

43 Tah, IX, 400.

44 Sha, I, 67-68; Qu, 9; Sull, 14-16; AN, VIII, 184-190; TH, I, 225-227; I Kh, I, 625-626; Man, I, 148-150.

45 Ba, IX, 217-218; Ba, VIII, 229; I. 10; IS, VIIb, 82; Tah, III, 457.

46 Ba, XIV, 352.

Müslümanların kuyumcu olarak çalışmaması gerektiği⁴⁷ Gazzâlî gibi bazı âlimlerin görüşü olmasına rağmen, bu işle uğraşan âlimlerin az sayıda olmadığını görmekteyiz.

Âlimlerimizin diğer %4'ü ise attar veya eczacı idi, veya geçimlerini bu işlerden sağlayan ailelerden gelen kişilerdi.

Kağıt, Kitap ve İstinsah

Âlimlerin %5'inden fazlası -kendileri veya aileleri- kitap satıcısı, kitap istinsahçısı, Kur'an istinsahçısı ve kağıt satıcısı idi.

Kitap istinsah işini yapan âlimlerin biyografileri bunun üç şekilde yapıldığını göstermektedir; belirli bir fiyata bir kitabın tamamını istinsah etmek, bir sayfayı istinsah etmek veya istinsahçıları ücretle çalıştırmak. II. yüzyılda, ikinci grup sayfa başına dirhem in onda birini alıyordu,⁴⁸ bir asır sonra fiyat dirhem in beşte biri oldu, IV. yüzyılda ise sayfa başına bir dirhem oldu.⁴⁹ Kur'an'ı istinsah etmek ise hiçbir zaman sayfa başına ücretlendirilmiyordu, bu iş her zaman bir bütün olarak yapılıyordu. Bu arada şunu not etmek ilginçtir; henüz I. asırda Irak'ta Kur'an kopyaları alınıp satılırken⁵⁰ Suriyeliler en azından II. asrın ortalarına kadar Kur'an'ın satılmayacak kadar kutsal olduğunu düşünmekteydiler.⁵¹

İstinsah işi ile iştigal eden âlimlerin biyografilerinden gördüğümüz kadarıyla bunların ekonomik durumları çok kötü değildi⁵² ve istinsahçılar arasında görülen herhangi bir bezginlik bu işin zahmetli bir iş olmasından kaynaklanıyor olmalıydı.

İlginçtir ki âlimlerin biyografileri arasında kağıt imalatçısı olanlar mesleklerine atıfla zikredilmemektedir.

Deri, Metal, Ahşap vb.

Müslüman âlimlerin çoğu deri ürünlerini satmışlar veya imal etmişlerdir. Davud b. Nusayr el-Kûfî (v. 160/777–166/783) ayakkabı dikerdi (Harrâz).⁵³ Muasır

47 Ba, V, 253-254; Tah, IX; 217-218; Ja, II, 152; Zeydan, II, 234.

48 YU, XX, 12-13; Kitap ve istinsah fiyatları için bkz. Tritton, 195-197.

49 YU, XVIII, 125; Ba, VII, 342, 11. 5-6.

50 Mâlik b. Dinar el-Basrî'nin yaptığı gibi (AN, II, 368).

51 IA, VI, 151-152; IA, VII, 140, 11. 5-6; IS, VIIb, 19; Tah, X, 167-169; AN, III, 75-78.

52 Görünen o ki Mez'in bu soruya dair yorumları (Mez, 176) düzeltmeye ihtiyaç duymaktadır.

53 AN, VII, 335-367; Ba, VIII, 347-355; I KH, I, 221-222; JB, III, 112, 11. 1-4; Man, I, 103-105; Qu, 13-15; Sha, I, 75; Tah, III, 203.

kadı İbrahim b. Yezid el-Rainî yular/kement imal ederek geçimini sağlıyordu⁵⁴, el-Hakem b. Sinan Ebû Avn (v. 190/806) ise deri şişeler (kirab) satıyordu.⁵⁵

Muhaddis Ömer b. Ahmed es-Saffâr (v. 350/961) Bağdat'taki dükkânında pirinçten malzemeler yapıyor veya satıyordu.⁵⁶ III. asırda Zâlim b. Maktûm demirci (haddâd)⁵⁷ idi, sûfî Ömer (veya Amr) b. Seleme (veya Mesleme) Ebû Hafs en-Nîsâbûrî (v. 264/878-270/884) de demirci idi ve imalathanesinde kendisine yardım eden bir erkek çocuk vardı.⁵⁸

Sadece on âlimin -kendilerinin veya kendilerinden önce babalarının- sabun imalatçısı veya satıcısı olduğu tespit edilmektedir. Çalışmamızın büyük bir alanı ve geniş bir zaman dilimini ele aldığını dikkate alırsak, bu durum sabunların çok kullanılmadığına, en azından Hatîb-i Bağdâdî'nin söylediği kadar çok olmadığına⁵⁹ işaret edebilir veya bu sektör daha çok gayrimüslimlerin elinde kalmış olabilir.

Birkaç âlimin elbise boyama işi ile iştigal etmesi, o zamanlar bu işin yahudilerin elinde olduğu gerçeği ile açıklanabilir.⁶⁰ Aynı zamanda, duvar,⁶¹ çati ve mobilya dekorasyonu ile uğraşan âlimlerin az sayıda olmadığını görmekteyiz, her ne kadar Gazzâlî gibi bazı âlimler, işverenleri insan veya canlı varlıkların suretlerini yapmalarını emreder belki diye müslümanların bu işle uğraşmasına karşı çıkmış olsa da.⁶²

Kaynaklarımızda tuğlacı (âcurrî) ve palmiye ürünleri imalatçısı (havvâs) olarak atıf yapılan âlimlerin büyük çoğunluğunun sûfî olduğu söylenmektedir. Bu iddia daha fazla araştırma gerektirmektedir, çünkü -şu anki yazara göre- sûfîler bu meslekleri hiçbir zaman bu işi yapmamış olan ölmüş sûfîlere atfetmişler veya aksine böyle birçok zanaatkârı sûfî olarak düşünmüşlerdir.

54 Kindî, 54, 11. 2-8.

55 Tah, II, 426-427; AN, II, 383; 11. 7-8; IS, VIIb, 4-6.

56 Ba, XI, 242-243.

57 Ba, IX, 369.

58 AN, X, 229-230; Man, I, 257-259; Qu, 17; Sha, I, 81-82; Sull, 115-122.

59 Ba, I, 118; 11. 1-3.

60 Serjeant, 59; ayrıca bkz. Maq 183 ve Câhiz, *el-Redd alâ Nasâra*, 17; ve Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 69.

61 Müfessir Muhammed b. Hasan b. ez-Zeyyât en-Nakkâş (v. 351/962) gibi, en azından gençliğinde (I Kh, I, 609-610; Ja, II, 119-121; YU, XVIII, 144-149; Ba, II, 201-205; Sub, II, 148-149).

62 Gazzâlî, II, 76.

Tüccar, Temsilci/Acente ve Komisyoncular

Çok sayıda genel tüccar ve tüccar temsilcilerinin hayatlarından şu hususları not edebiliriz:

- a. İlk asırdan itibaren birçok tüccar, atanmış yönetici ve vergi tahsildarıydı.
- b. Henüz I. asırda -ki ticaretin iyi gelişmiş olduğunu hatırlamak zorundayız- âlimlerimiz yaygın biçimde ticaret ile meşgul idiler ve ihracat yaptıkları diğer şehirlerde irtibatları vardı. Ticaret amacıyla yaptıkları seyahatlerde ana rota Hicaz'dan Irak'a ve İslâm dünyasının doğu bölgelerine idi. Bir sonraki asırda ise birçok müslüman âlimin ticarî faaliyetleri dolayısıyla Irak'tan Mısır'a ve tersi doğrultuda seyahat ettikleri bilinmektedir.
- c. Az sayıda âlimin ticaret için deniz yolculuğu yaptığının söylenmesi ilginçtir.
- d. İkinci yüzyıldan itibaren birçok müslüman âlim veya aileleri aracı/komisyoncu olarak bilinmektedirler. Bu, o zamanlarda ticaretteki büyük gelişmeyi doğrulamaktadır.

Bankacılık ve Sarraflık

Çalışmamızda mesleklerini ele aldığımız müslüman âlimlerin yaklaşık %3'ü banker veya sarraf idi veya bu işlerle meşgul olan ailelerden gelmekteydi. Bunlardan birçoğu *es-Sayrafi*, başka bir deyişle sarraf ve sadece çok azı *el-Cahbaz*, banker olarak zikredilmektedir. Bu durum, Halife el-Muktedir'in hıristiyan ve yahudi doktorların veya bankerlerin hizmetlerinden neden vazgeçemediğini açıklamaya yardımcı olmaktadır; her ne kadar 296/909 yılında devlet hizmeti için yardımına başvurulmuş kimsenin artık hıristiyan veya yahudi olma zorunluluğunu kaldırmış olsa da.⁶³ Bu, müslüman bankerler yoktu demek değildir; fakat bunlar nadirdi ve çok büyük değildi.⁶⁴ Aynı zamanda, I. yüzyıla götürülebilecek kadarıyla, bankacılıkla iştigal eden müslüman *sayrafi*ler vardı: emanet/depozito alıyordular, kazanç/faiz için parayı ödünç veriyorlardı ve çekler için para ödüyorlardı.

Öğretim

Beklenileceği üzere, yüzlerce müslüman âlim muallimdi. Muallimlerin yaklaşık %65'i özel ders veren hocalardı ve nahivciydi, yaklaşık %17'si ise okullarda görev yapan muallimlerdi (muallim, mukattib). İkincilerin çoğu İslâm'ın ilk iki asrında yaşamışlardır. Muallimlerin yaklaşık %7'si fıkıh müderrisiydi ve çoğu çalışmamızdaki dönemin son 170 yılında yaşamışlardır. Kalan %11 ise mu-

63 I Tag, II, 174-175; Fischel, 346.

64 Onlardan biri, fakih Muallâ b. Mansûr er-Râzi idi, v. 211/826, (Ba, XIII, 37, 11. 7-14).

allimlerin asistanı (müstemlî) idi, diğer bir deyişle, dersi veren hocanın sözlerini diğerleri duysun diye tekrar eden kişilerdi. Bunlar çoğunlukla hadis hocaları tarafından çalıştırılıyordu, bazıları onların dersine on bin kadar çok sayıda dinleyici çekiyordu.

Özel ders veren muallimlerin ekonomik durumu, ki muallim grubunun üçte ikisini oluşturduğunu gördük, genel olarak iyiydi.

Devlet Hizmeti

İslâm'ın ilk asrında, din ile devlet hizmeti arasında bir çatışma olmadığı zamanlarda, halifelerin, vilayet yöneticilerinin, devlet kâtiplerinin ve vergi tahsildarlarının aynı zamanda birer muhaddis, fakih ve mukri' olduğunu görmekteyiz. Fakat daha sonradan bu ara genişledi ve II. yüzyılda daha az sayıda âlimin devlet hizmetlerinde çalıştığını görmekteyiz. III. yüzyıldan itibaren bunlar resmî kâtipler ve râvilerin güvenilirliğini araştıran kişiler (muaddil) oldular. O zamana kadar, devlete hizmet eden âlimlerin hepsi bazı halifeleri, yöneticileri (vali, emir), yardımcıları (vezirleri), hazine muhafızlarını (ale'l-beytü'l-mâl), vergi tahsildarları (âmil) ve emlak/arazi vergisi toplayan tahsildarları (ale'l-harac) içeriyordu. Diğerleri Harcama (Divan en-Nafakât), Maaş Ödemeleri (Dâru'r-Rızk), Haberleşme (Divan er-Resâil) veya Ordu (Divan el-Cünd) bölümlerine atanıyordu veya devlete polis (şurta) veya kapı-görevlisi (hacîb) ve II. asrın başından itibaren sivil hâkim (ale'l-mezâlim) olarak hizmet veriyorlardı. Diğerleri ise pazarların, tartı ve ölçülerin denetçisi (muhtesib) olarak ve diğer birçok kamu işlerinde çalıştırıldılar.

Diğer Meslekler

Müslüman âlimlerden sayıca az kısmı doktor (tabib veya mutatabbib) idi; daha azı ise göz doktoru (kahnâl) veya ortopedist (mücebbir) idi. Bu, iyi bilinen şu gerçeği desteklemektedir ki bu mesleklerde çalışan kişiler çoğunlukla gayrimüslimdirler, ayrıca bu durum daha önce bahsettiğimiz el-Muktedir'in emrine biraz daha ışık tutmaktadır.

Biyografilerimiz, avukat/dava vekili (vekîl lede'l-kudât veya kısaca el-vekîl) olan âlimlerin en geç III. yüzyılda ortaya çıktığını göstermektedir. Az sayıda gök bilimci, astrolog ve şair hadis naklettiler.

Hizmetten geçimini sağlayan müslüman âlimler fazla değildi. Onlardan bazıları hizmetçi (hâdim), bekçi (nâzûr), hamal (hammâl), deve sürücüsü (cemmâl), katır sürücüsü (beggâl), çırpıcı (kassâr), berber (müzeyyin), hacamatçı (haccâm), veteriner (baytar) idi; ve birisini ise düğünlerde oynayan bir kişi olarak görmekteyiz.

Sadece dört âlimin geçimlerini tarımdan (yuâniü'z-zer')⁶⁵ kazandığı zikredilmektedir, çünkü çiftçiler dinî ilimlerin ana merkezleri olan şehirlerden uzakta yaşıyorlardı ve bunların çoğu zaten okuma yazma bilmiyorlardı. Ayrıca, burada çiftçilerin dinî hukukun gelişimine bazı katkısı olduğuna dair bir kanıt vardır, fakat bu katkı müslüman tarihçiler tarafından önemsenmemiştir.

III. Müslüman Âlimlerin Meslekî Yapısı

Âlimlerin iştigal ettikleri meslekleri araştırdıktan sonra, değişik biyografi kitaplarından bu âlimlerin meslekî yapısına dair bir resme sahip olabilir miyiz?

Âlimlerinden çoğunun mesleği, veya zikredilen mesleklerinden birisi, devlet hizmetinde, öğretimde veya kâtipliğe dair bir işte çalışmak olurken tüccar ve zanaatkârlardan sadece az bir kısmının meslekleri biyografilerinde özel olarak zikredilmiştir. Tüccar ve zanaatkârların mesleğe dair bir nisbeye sahip olduğu durumların çoğunda, bu nisbenin kendi mesleklerine mi yoksa babalarının mesleklerine mi atıf yaptığını ortaya koymak ise imkânsızdır. Bu yüzden âlimlerin kendi mesleklerine göre dağılımını değerlendirmek imkânsızdır; fakat sadece ekonomik çevrelerine binaen onların “meslekî yapısı” incelenebilir.

A-1 tablosunda, mesleği veya ekonomik çevresi bilinen 4194 âlimi meslekî grubuna ve yaşadığı asra göre sınıflandırdık. Sonuç, III. ve ondan sonraki asırda yaşayan âlimlerin meslekî yapıları arasında yaklaşık olarak tam bir uygunluk olduğuna dair bir kanıt sunmaktadır. Bu uygunluğun derecesi o kadar hayret verici ki herhalde bu sadece bir şans olarak görülemez.

Tablo A-1

Müslüman Âlimlerin Mesleklere Göre Dağılımı Hicretten Sonra 1-470 Yılları Arası (Yüzde olarak)					
Meslek	Yüzyıl				
	A	B	C	D	E
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tekstil	2,3	18,2	22,3	20,3	24,1
Yemek	2,6	11,0	14,0	12,6	13,1

65 İbrahim b. Temîm, v. 217/832 (IA, II, 201-202) ve hâkim İbrahim b. Muhammed el-Basrî, v. 250/864 (Tah, I, 155; Ba, VI, 150-152) gibi.

Tekstil veya yemek	1,0	1,4	1,4	0,9	0,4
Süs ve koku	1,3	6,6	8,5	7,8	7,2
Kâğıt, kitap, istinsah	0,7	2,6	4,7	5,6	2,1
Deri, metal, ahşap ve kil/toprak	1,6	7,6	10,4	8,8	5,2
Muhtelif işler	1,0	7,2	9,1	8,6	4,8
Genel tüccar	5,3	3,7	2,4	2,0	4,5
Sarraf ve komisyoncu	0,6	2,3	5,1	5,2	7,9
Ticaret ve Sanayi Toplamı	16,4	60,6	77,9	71,8	69,3
Öğretim	4,9	9,8	6,1	5,1	3,8
Öğretim ve ticaretle meşgul olanlar	0,3	1,1	1,2	2,3	2,4
Yöneticiler ve memurlar	71,2	20,8	5,5	6,5	6,9
Muaddil	-	0,6	1,4	5,4	7,2
Diğerleri	7,2	7,1	7,9	8,9	10,4
Toplam, tam rakamlarla	305	654	1567	1378	290

Tablo A-1'de verilen dağılımın bir şans olmadığını kontrol etmek için 884 hâkimin, fakihin ve kıraat âliminin meslekî dağılımını inceledik, bu listeye geniş hadis bilgisine sahip olduğunu bildiğimiz âlimlerin mesleklerini katmadık. Tablo B-1, III. ve sonrasındaki yüzyılda yaşayan hâkimlerin, fakihlerin ve kıraat âlimlerinin meslekî yapısı arasındaki yakın benzerliği tekid etmektedir.

Tablo B-1

**Hâkimlerin, Fakihlerin ve Kıraat Âlimlerinin Mesleklere Göre Dağılımı
Hicretten Sonra 121-470 Yılları Arası (Yüzde olarak)**

Meslek	Yüzyıl			
	B	C	D	E
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Tekstil	13,6	19,9	20,9	20,9
Yemek	8,2	10,6	10,4	8,8
Tekstil veya yemek	0,7	1,3	1,8	-
Süs ve koku	4,1	7,4	6,6	8,8
Kâğıt, kitap, istinsah	2,0	4,2	2,1	2,2
Deri, metal, ahşap ve kil/ toprak	6,8	10,9	10,7	7,7
Muhtelif işler	5,5	7,1	7,2	4,4
Genel tüccar	5,4	1,6	0,9	1,1
Sarraf ve komisyoncu	1,3	2,6	2,1	3,3
Ticaret ve Sanayi Toplamı	47,6	65,6	62,7	57,2
Öğretim	27,2	15,1	13,1	11,0
Öğretim ve ticaretle meşgul olanlar	3,4	1,9	4,2	4,4
Yöneticiler ve memurlar	14,3	4,8	4,5	4,4
Muaddil	2,0	1,6	6,3	7,7
Diğerleri	5,5	11,0	9,2	15,3
Toplam, tam rakamlarla	147	311	335	91

Bu tablolar klasik İslâm dönemindeki, IX. ve X. / III. ve IV. asırlarda, âlimlerin meslekî yapılarını tespit edebileceğimizi göstermektedir. Tablo C-1 bu dönemdeki İslâm âlimlerinin meslekî yapılarına dair bir resim sunmaktadır.

Tablo C-1

**Müslüman Âlimlerin Mesleklere Göre Dağılımı
III. ve IV. Yüzyıllarda (Yüzde olarak)**

Meslek	Tüm Âlimler	Fakihler, Hâkimler ve Kıraat Âlimleri	Muhaddisler	Bağdat'taki Âlimler
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0
Tekstil	21,3	20,4	21,4	20,3
Yemek	13,4	10,5	14,2	13,2
Tekstil veya yemek	1,2	1,6	1,1	2,1
Süs ve koku	8,2	7,0	8,5	10,4
Kâğıt, kitap, istinsah	5,1	3,1	5,7	5,4
Deri, metal, ahşap ve kil/toprak	9,6	10,8	9,3	9,4
Muhtelif işler	8,9	7,1	9,3	10,6
Genel tüccar	2,2	1,3	2,5	3,4
Sarraf ve komisyoncu	5,1	2,3	5,9	3,1
Ticaret ve Sanayi Top- lamı	75,0	64,1	77,9	77,9
Öğretim	5,6	14,1	3,2	6,5
Öğretim ve ticaretle meşgul olanlar	1,7	3,1	1,3	1,3
Yöneticiler ve memurlar	6,0	4,6	6,4	6,8
Muaddil	3,3	4,0	3,0	1,3
Diğerleri	8,4	10,1	8,2	6,2
Toplam, tam rakamlarla	2945	646	2299	385

Bu tabloların önemini değerlendirmeye girmeden önce, şu soruya cevap bulmak zorundayız: İslâm'ın ilk iki asrında yaşayan İslâm âlimlerinin meslekî yapılarını, biyografi eserlerinin onların meslekleri ve ekonomik çevrelerine dair

verdiği bilgilere dayanarak neden ortaya koyamıyoruz? Bu sorunun cevabı şudur; İslâm'ın ilk yüz veya yüz elli yılında yaşayan tüccar ve zanaatkârların hayatlarını derleyen tarihçiler onların mesleklerini ihmal etmişlerdir. Meslekî nisbe o zamanlarda çok yaygın olmadığı için, devlet memurlarının ve katiplerinin isimleri genelde kayıtlarda geçmesine rağmen, şunu farz etmek durumundayız; biyografi eserlerinde memurların ve katiplerin sayıca daha baskın olması, zamanlarında yaşayan âlimler arasındaki gerçek nisbetini mutlaka göstermiş olmaz. Buna şunu eklememiz gerekir ki o dönemin müslümanları devlet görevlerinde olanlara karşı özel bir itibar gösteriyorlardı.

İslâm'ın ilk iki yüzyılında kaynaklarımızda bu grupta olan görece küçük nispette tüccar ve zanaatkâr, III./IX. yüzyıldan önce ticarete ve zanaata karşı olumsuz bir müslüman tavrın gösterilmesini gerektirmemektedir. Aşağıdaki C-2 tablosunda, devlet memurları ve muaddiller (özellikle IV./X. yüzyıldan itibaren çoğalan bir meslek) hariç tutulmuştur, II. yüzyılda yaşayan âlimlerin meslekî yapıları ile III. ve IV. yüzyıldakiler arasında dikkate değer derecede bir benzerlik görebiliriz.

Tablo C-2

**Müslüman Âlimlerin Mesleklere Göre Dağılımı
(Memurlar Hariç) (Yüzde olarak)**

Meslek	Yüzyıl				
	A	B	C	D	E
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tekstil	8,0	23,2	24,0	23,0	28,1
Yemek	9,0	14,0	15,0	14,3	15,3
Tekstil veya yemek	3,5	1,8	1,5	1,0	0,5
Süs ve koku	4,5	8,4	9,1	8,9	8,4
Kâğıt, kitap, istinsah	2,4	3,3	5,0	6,4	2,4
Deri, metal, ahşap ve kil/toprak	5,6	9,7	11,1	10,0	6,0
Muhtelif işler	3,5	9,1	9,8	9,8	5,6
Genel tüccar	18,4	4,7	2,6	2,3	5,2
Sarraf ve komisyoncu	2,1	2,9	5,5	5,9	9,2
Ticaret ve Sanayi Toplamı	57,0	77,1	83,6	81,6	80,7
Öğretim	17,0	12,5	6,6	5,9	4,4

Öğretim ve ticaretle meşgul olanlar	1,0	1,4	1,3	2,6	2,8
Diğerleri	25,0	9,0	8,5	9,9	12,1

III. ve IV. Yüzyıllarda Müslüman Âlimlerin Meslekî Yapısı

Tablo C-1, III. ve IV. yüzyıl âlimlerinin meslekî yapısını açık bir biçimde göstermektedir. Bu tablodan çıkarabileceğimiz önemli bir sonuç şudur; âlimlerin %75'inden fazlası ticaretle veya zanaatla uğraşmışlardır veya üyeleri bu mesleklerle iştigal eden ailelerden gelmişlerdir. Geri kalanlar ise muallimler, devlet memurları, muaddiller, muhtelif hizmet ve görevlerde bulunanlar veya biri ticaret veya zanaat diğeri öğretim, devlet hizmeti veya muaddillik olmak üzere iki mesleğe sahip olanlardır. Hâkimler, fakihler ve kıraat âlimleri arasında ticaret ve zanaat ile uğraşanların oranı daha azdır, öğretimle iştigal edenlerin nispeti ise daha fazladır (Bkz. Tablo C-1). Özel önem vermemizi hak eden bir gerçek şudur ki bankacılık veya sarraflık yapan veya bankerlerin ve sarrafların oğulları olan hâkimlerin, fakihlerin ve kıraat âlimlerinin oranı, muhaddisler arasında buna karşılık gelen orandan önemli derecede daha düşüktür.

Ticaret ve Zanaat

Tekstil ticareti âlimlerin veya babalarının başlıca işi olmuştur ki toplamda %22'lik bir orana tekabül etmektedir. İkinci sırada gıda ticareti veya imalatı gelmektedir, %13. Âlimlerin veya babalarının %4'ünden fazlası mücevher ticaretinde (değerli taşlar, inciler, altın ve gümüş işleri ve diğer süsleyici mücevher); %4'ü parfüm/koku ticaretinde; %5'i kitap istinsahı, kağıt ve kitap ticaretinde; %4'ü deri veya deriden mamul ürün ticaretinde çalıştılar. %3'ten fazlası metal ürünleri ticaretinde ve %2'den fazlası da ahşap ürünleri ticareti ile iştigal ettiler. Diğer %2'lik kısım genel ticaret ile uğraştı ve diğer %9 veya onların babaları, diğer malların ticareti veya üretiminde çalıştılar; %3'ü banker veya sarraftı ve %2'den fazlası ise çeşitli şekillerde komisyonculuk yaptılar.

Biyografi kitaplarının sağladığı bilgilere dayanarak tüccar ve zanaatkâr arasında bir ayırım yapmak imkânsızdır. Buna rağmen âlimlerin çoğunluğunun ya tüccar ya da tüccarların oğulları olduğu ve sadece az bir kısmının zanaatkâr veya zanaatkârların oğulları olduğu ileri sürülebilir. Bu aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo C-3

Müslüman Âlimler Arasında Tüccar ve Zanaatkâr Olanların Yüzdelik Oranları

Meslek	Yüzyıl				
	A	B	C	D	E
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ticaret	53,0	52,2	47,1	47,0	49,6
Sanayi	3,0	6,3	7,6	6,5	13,7
Ticaret ve/veya Sanayi ile iştiğal edenler	44,0	41,5	45,3	46,5	36,7
Toplam, tam rakamlarla	66	431	1298	1108	226

Bu tablo, ticaret ve zanaatla uğraşan âlimleri sınıflandırdığımız 3129 iş/ mesleğe dayanmaktadır. Hemen hemen şu kesin ki çeşitli işler ve zanaatlar (Tablo C-3'de üçüncü satır) ile ilgili bir nisbeye sahip âlimlerin çoğunluğu tüccardı. Bu tablodan şunu farz edebiliriz; III. asırda İslâm dünyasında ticaretle alakalı olarak köklü bir değişiklik olmamıştır.⁶⁶ Ne de Abbasîler'in güç elde etmesinden sonra bu tür bir değişim olmuştur.⁶⁷ İslâm'ın başlangıcından itibaren birçok âlim tüccardı veya tüccarların oğullarıydı. Şu doğrudur ki III./IX. yüzyılda ticareti öven önemli sayıda risale yazıldı,⁶⁸ fakat yeni bir şey olarak değil: bunların birçoğu II. asrın sonlarında sûfiler tarafından geliştirilen ve özellikle ticareti küçümseyen Tevekkül -Tanrı'ya kaderci olarak güvenmek-kavramını sorgulamaya dairdi. Öyle görüyor ki çalıştığımız dönemde *Tevekkül* kavramı yaygın müslüman çevrelerde pek rağbet görmedi; âlimlerin çoğu ticaretle uğraştı veya tüccarların oğullarıydı, az bir kısmı ise ya zanaatkârdı ya da zanaatkârların oğullarıydı.

66 Mez, 442.

67 Lewis, 80-81.

68 Müslümanların ticaret üzerine yazdıkları eserlerin listesi için bkz. Goitein, Bourgeoisie, 586-587; özellikle eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) *Kitâbü'l-Kesb*'i, eser öğrencisi İbn Semâa (v. 232/847) tarafından ihtisar edilmiş ve *el-İktisâb fi'r-rızk el-müstetâb* olarak adlandırılmıştır. el-Câhiz (v. 255/869) bu konu hakkında birkaç eser yazmıştır: 1) *Risâle fi'l-miâd* (JMR içinde); 2) *Risâle fi'l-vükelâ* (JM içinde, s. 155-172); ve özellikle *et-Tebassur fi'l-Ticâre*, bu eser İslâm'ın ilk iki-iki buçuk asrında yaşayan müslüman tüccarların tecrübelerinin özeti olarak düşünülebilir.

Diğer Meslekler

Müslüman âlimlerimizden %5,6'dan fazlası muallimdi (eğer sadece hâkimleri, fakihleri ve kıraat âlimlerini dikkate alırsak, %14'ü muallimdi); %3.3'ü muaddildi; %3'ü kâtip veya devlet memuru olarak görevlendirilmişti ve özellikle resmî kâtip idiler. %0,3'den daha azı doktordu ve %4,4'ü hizmet işlerini kapsayan diğer işlerde çalışmışlardı. Âlimlerin veya babalarının %5,7'si iki meslekte çalışmışlardı; birisi ticaret veya zanaat ile diğeri ise öğretim, devlet hizmeti veya diğer hizmetlerle ilişkiliydi.

Şehir Kökenine Göre Meslekî Yapı

Daha önce de belirtildiği üzere, mesleği veya ailesinin mesleği bilinen tüm müslüman âlimleri coğrafi kökenine göre sınıflandırmak imkânsızdır. Bu anlamda kısmî bir sınıflandırma bile olumlu bir sonuca ulaşmamıza olanak vermemektedir, özellikle biyografi kitaplarında çevresi hakkında bilgi verilen bildiğimiz çok sayıda âlimin yaşadığı şehirlerde. Buna rağmen Bağdat'tan geldiği bilinen veya Bağdadî olarak anılan tüm âlimlerin mesleklerini değerlendirmeye gayret ettik. Bu değerlendirme tüm âlimlerimizin meslekî kökeni ile Bağdatlı olarak tanımlanan grubun meslekî kökeni arasında neredeyse tam bir benzerlik göstermektedir (Bkz. Tablo C-1). İslâm dünyasının diğer bölgelerinden olan âlimlerin meslekî yapısı aşağıdaki gibi sonuçlandırılabilir:

1. Özellikle Kûfe'de ve daha küçük çapta Basra'da ipek ticareti ve üretimi yaygındı.
2. Fâris bölgesinde, Vâsıt ve Basra şehirlerinde pamuk ticareti yaygındı.
3. Vâsıt'ta hurma ticareti yaygındı, daha küçük çapta Kûfe ve Basra'da da vardı.
4. Hûzistan, Basra, Cezîre ve Mısır'da şeker ticareti ve üretimi yaygındı.
5. Vâsıt'ta büyük oranda un değirmencileri ve tüccarları vardı.
6. Mısırlı veya Horasanlı olarak sınıflandırdığımız âlimlerin büyük bir kısmı kâtip olarak çalıştırıldılar.⁶⁹

Sonuç

14.000'den fazla müslüman fakih ve muhaddisin hayat hikâyelerinden faydalanılarak yapılan bu çalışma, bunlardan 4.200'ünün ekonomik çevresi veya en azından bir mesleği hakkındaki bilgiye dayanmaktadır. Bilhassa tarihçilerin, âlimlerin ekonomik çevreleri veya meslekleri hakkında bilgi verme niye-

69 Kâtiplerin çoğunluğu İranlıydı, çünkü onlar yazıda Araplar'dan daha iyidiler (Emîn, Duha, I, 167).

tinde olmadıklarını göz önünde bulundurursak, gerçek şu ki böyle bir sayıyı toplayabilmemiz ümit vericidir ve bu, kaynaklardaki pek çok hatayı ve karışıklığı hesaba kattıktan sonra ulaşılabildiğimiz sonuçlara bir geçerlilik sağlamaktadır.

a) Âlimler; köleler, hamallar, yük hayvanlarını kiralayan kişiler gibi en gerideki tabakalar dâhil, müslüman toplumun tüm tabakalarından gelmişlerdir. Fakat çoğunluğu tüccar ve zanaatkârdı. Belki de bu gerçekten dolayı İslâm hukuku son derece pratik ve esnek oldu, iş içinde tecrübe kazanan pratik insanlar tarafından yazıldı.⁷⁰ Bu durum İslâm'ın II., III. ve IV. asırlarında yaşayan âlimler için geçerlidir ve bir ölçüde ilk asırdakiler için de öyledir.⁷¹

b) Faiz almaya karşı dinî emir olmasına rağmen bankerlerin ve sarrafların arasından da âlimler çıkmıştır. III. ve IV. yüzyıllarda bunlar âlimlerin %3'ünü oluşturmaktadır ki bu büyük bir orandır. Fakat fakihler, hâkimler ve kıraat âlimleri arasında bu oran -yaklaşık %1,2- muhaddisler -%3,5- arasındaki orana göre düşüktür. Ayrıca âlimlerin %2,2'si gümüş veya altın kuyumculuğu veya duvar, çatı veya mobilya süslemeciliği yapmışlardır ki fakihler müslümanların bu tür işleri yapmasına karşı çıkmaktaydılar.

c) Erken dönemlerde bile tüccar ve zanaatkârlar çeşitli iş ve zanaat kollarında uzmanlaşmışlardı: belirli türde kerestelerin satışı, özel bir tipte ipek kumaş veya çömlek üretimi vs.

d) Her ne kadar İslâm dünyası o zamanlar Avrupa ile ticaret yapmış olsa da -müslüman sikkeleri henüz I. yüzyıldan itibaren Avrupa'da bulunmuştu⁷²- müslüman âlimlerden herhangi birinin ticaret için Avrupa'ya seyahat ettiğine dair bir kanıt yoktur. Bunun sebebi şu olabilir; iki dünya -Hıristiyan ve Müslüman dünyası- arasında özellikle yahudiler ve hıristiyanlar ticaretle iştigal etmişlerdi.⁷³

e) Âlimlerimizin coğrafi kökenlerini tespit edebildiğimiz kadarıyla şunu söyleyebiliriz: Bu âlimler ilk asırda çoğunlukla Medine'den, Basra'dan ve Kûfe'den, II. asırda çoğunlukla son iki şehirden çıkmışlardır. III. ve IV. yüzyıllarda ise en büyük tek âlim grubu Bağdat'tan ve ikinci büyük grup ise Horasan bölgesinden çıkmıştır.⁷⁴

70 Goitein – Ben-Shemesh, 14.

71 Goitein, Bourgousie, 585. Görünen o ki Prof. Belyaev'in şüphesinin yanlış olduğu şimdi kanıtlanmış oldu.

72 Kramers, 100.

73 I Khur, 115-116; Pirenne, Mohammad, 174, 184; Dimaşki, Mehâsin et-Ticâre, Lopez ve Raymond'un İngilizce çevirilerine göre, s. 30-33. Hıristiyanların X. ve XI. yüzyıllarda ticarete karşı tutumları olumsuzdu (Pirenne, Cities, s. 87-89).

74 Basra ve Kûfe, Bedeviler yüzünden X. (IV.) yüzyılda ekonomik olarak sıkıntıdaydı (Dûrî, 16-17).

f) Yine coğrafi kökenleri tespit edebildiğimiz kadarıyla şu söylenebilir: İlk asırda müslüman âlimler arasında Mekke ve Medine'den Basra ve Kûfe'ye göç vardı; II. asırda Basra ve Kûfe'den Bağdat'a görece daha büyük bir göç oldu; III. asırda Bağdat'tan Mısır'a -ki meşhur bir ticaret merkezi olmuştu⁷⁵- ve İslâm dünyasının doğu bölgelerinden Bağdat'a göç oldu. Diğer yandan, kaynaklarımız az sayıda âlimin Mısır ve Kuzey Afrika'dan Irak'a, Suriye'ye ve İslâm dünyasının doğu bölgelerine göç ettiğini kaydetmektedir.⁷⁶

Bu çalışmanın sonucunda, George Sarton'un klasik müslüman bilimsel eserlerinin yayınlama süreci ile ilgili kelimelerini tekrar etmek çok uygun düşecektir: "(...) çalışmalarımız muhakkak yavaş (...) bilgiye giden yol çok uzun ve sabırlı olmalıyız. Muazzam miktarda çalışma bizim kuşağımız tarafından yapılmaya devam etmekte ve bunlar yapıldığında daha pek çoğu sonraki kuşaklar için bırakılacak."⁷⁷ Bu özellikle bizim çalışma alanımız için geçerlidir ki bu çalışma kendi türünün ilk örneğidir. Konu üzerindeki araştırmayı tam/eksiksiz olarak kabul etmeden önce, bu türde (mesela belirli dinî mesleklerle veya ülkelere göre) birçok ilave ve daha ayrıntılı araştırmaya gerek olacaktır.

75 Maq, 35. İbn Havkal'a göre bazı Bağdatlı tüccarlar Kuzey Afrika'ya ulaşmışlardı, fakat bu, Ortadoğu ile sınırlı kalan bu çalışma ile ispat edilememektedir.

76 X. (IV.) yüzyılda, Seâlibî Mısırlıların vatanlarına bağlı olduklarını gözlemlemektedir (Th, L, 101). Bütün kaynaklarımız içinde sadece birkaç Mısırlı Bağdat, Basra, Kûfe veya Şam'ı ziyaret edenler arasında zikredilmektedir.

77 Sarton, 98.

Kaynakça⁷⁸

Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzîmât el-ictimaiyye ve'l-iktisâdiyye fî el-karn el-evvel el-hicrî*, Bağdat 1953.

Emîn, Ahmed, *Duha el-İslâm*, Kahire 1933-1945.

Emîn, Ahmed, *Zuhr el-İslâm*, Kahire 1945.

AN – Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ*, Kahire 1351-1357.

Andrae, Tor, Zuhd und Mcenchtun, *Le Monde Oriental* 1931, ss. 296-327.

Ba – Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Kahire 1931.

Belyaev, A., S. D. Goitein'in "The Rise of the Middle Eastern Bourgeoisie..." makalesi üzerine incelemeler, *Journal of World History*, Vol. VI, 1957, s. 233.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der arabischer litteratur*, Weimar und Leiden 1898.

Bro Su – _____, *Supplement*, 1937-1942.

Canard, Marius, Le riz dans le proche orient aux premiers siècles de l'İslam, *Arabica*, VI, 1949, ss. 113-131.

Dh – Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1367-1369.

Dûrî, A. A., *el-Hayât el-iktisâdiyye fî'l-İrâk fî'l-karn el-âşir*, Bağdat 1948.

Fischel, W., The origin of banking in Medieval Islam, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1933, ss. 339-352, 569-603.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Kahire 1352.

Goitein, S. D., The rise of the Middle Eastern bourgeoisie in early Islamic times, *Journal of World History*, Vol. III, 1. Bölüm, No. 3, 1957.

Goitein, S. D. – Ben-Shemesh, A., *Hamishpat ha-muslimi b-mdinat Israel* (Hebrew), Kudüs, 1957.

Ha – Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Kahire 1952.

IA – Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasan İbn Asâkir eş-Şâfî, *Târîhu Dimaşq*, Şam 1329-1351.

78 Kaynak sıralaması ve yazım şekillerinde özgün makaleye sadık kalınmıştır.

IF – Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitâbü'l-Büldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1885.

I Haw – Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâbu Şûretü'l-arz*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938.

I Kh – Ahmed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*, Kahire 1299.

I Kuhr – Ebü'l-Kâsım Ubeydullah İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1899.

IS – Muhammed b. Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, Leiden 1904-1918.

I. Tagh – Ebü'l-Mehâsin İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, ed. T. G. Juynboll, Leiden 1858.

Ja – Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye fî Tabakâtü'l-kurrâ*, yayınlayan G. Bergstraesser, Kahire 1932-1933.

JB – Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, ed. el-Sandûbî, Kahire 1932.

JM – el-Câhiz, *Mecmûatü resâil*, Kahire 1324.

JMR – el-Câhiz, *Mecmûatü resâili'l-Câhiz*, yayınlayan Paul Krauss ve Muhammed Taha el-Hacrî, Kahire 1943.

JR – el-Câhiz, *er-Red ale'n-nasârâ* “Selâsü resâili'l-Câhiz” içinde, ed. J. Finkel, Kahire 1344.

JT – el-Câhiz, *et-Tebassur bi't-ticâre*, ed. ve yayınlayan Hasan el-Tanûsî, Kahire 1935.

Khusru, Nâsir, *Sifr nâme*, Arapça'ya çeviren Yahya el-Haşşâb, Kahire 1945.

Kindi, Ebû Ömer Muhammed İbn Yusuf el-Kindî, *The History of Egyptian Cadis*, ed. R. J. H. Gottheil, Roma 1908.

Kramers, J. H., Geography and Commerce, *Legacy of Islam* içinde, Oxford 1949, ss. 79-107.

KU – Muhammed b. İdris eş-Şâfî, *Kitâbü'l-ümm*, Kahire 1321-1325.

Lewis, Bernard, *Arabs in History*, Londra, 1950.

Lopez, R. S. ve I. W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, Londra 1955.

Lutz, N., *Textiles and Customs among the Peoples of Ancient Near East*, Leipzig 1923.

Man – Abdurrauf el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti 'ş-şûfiyye*, Kahire 1938.

Maq – Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed el-Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eqâlîm*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1906.

Mas – Alî b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, Paris 1861-1877.

Mez, Adam, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922.

Pirenne, Henri, *Medieval cities*, Fransızca'dan çeviren B. Miall, New York 1957.

Qu – Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ilmi't-tasavvuf*, Kahire 1346.

Sam – Abdülkerîm İbn Muhammed el-Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ı, S. D. Margoliouth'un takdim ile, Londra 1912.

Sarton, G., Islamic Science T. C. Young (ed.), *New Eastern Culture and Society*, Princeton 1951, ss. 83-89.

Serjeant, R. B., Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquests, *Ars Islamica*, Vol. IX, 1942, ss. 54-92.

Sha – Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ* (veya) *Levâḳihu'l-envâr fî ṭabaḳâti'l-aḫyâr*, Kahire 1305.

Shai – Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-İktisâb fî'r-rızkı'l-müsteṭâb*, Telhis: Muhammed b. Semâa, çeviren M. Arnûs, Kahire 1938.

Sub – Ebû Nasr Abdülvehhâb İbnü's-Sübkî, *Ṭabaḳâtü'ş-Şâfi'iyye*, Kahire 1324.

Sull – Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Ṭabaḳâtü'ş-şûfiyye*, Kahire 1953.

Suy – Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât* fî ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nühât*, Kahire 1326.

Tah – Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabad 1325-1327.

TH – Şemsüddîn ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2. edisyon, Kahire 1333-1334.

TH, L – Abdülmelik es-Seâlibî, *Leṭâ'ifu'l-ma'ârif*, ed. P. De Jong, Leiden 1867.

Tritton, A. S., *Material on Muslim Education in the Middle Ages*, Londra 1957.

YB – Ebû Abdullah Yâkût, *Mu‘cemü’l-büldân*, ed. F. Wuestenfeld, Leipzig 1866-1873.

YU – _____, *İrşâdü’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb* veya *Mu‘cemü’l-üde-bâ’*, ed. Rifâî, sonradan D. Margoliouth, Kahire 1936.

Z – Hayrüddîn Ziriklî, *el-A‘lâm*, Kahire 1927-1928.

Zeydan, Curcî, *Târih el-Tamaddun el-İslâmî*, Kahire 1927-1931.

Ek

Meslekler Sözlüğü

Başlıca Yardımcı Kaynaklar

R. Dozy – *Supplement aux dictionnaires arabes*, Leiden 1881.

J. G. Hava – *Arabic-English Dictionary*, Beyrut 1915.

E. W. Lane – *Arabic-English Lexicon*, Londra 1863-1874.

Sem‘ânî – Abdülkerim İbn Muhammed el-Sem‘ânî’nin *Kitâbü’l-ensâb’ı*, Londra 1912.

Yâkût - *Mu‘cemü’l-büldân*, ed. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-73.

A’A/E

‘Abâ’, <i>sâhibü’l</i>	kıl veya yünden mamul çizgili palto/hırka satıcısı
<i>Ebbâr</i>	iğne satıcısı veya imalatçısı
<i>Abzârî</i>	a) abzâr satıcısı (bizr’in çoğulu), yemeğe lezzet veren -baharat- tohumları b) Nişabur yakınında bir köyden
<i>Edîmî</i>	a) tabaklanmış deri veya post satıcısı b) Adem’dan, Bahreyn’de bazı yerlerin adı
‘Adl	Bkz. muaddil
<i>Ahbâs, alâ dîvân</i>	vakıfların yöneticisi/denetmeni
<i>Ahdâs, ale’l</i>	polis
‘Aîn	istihbarat teşkilatı elemanı
‘Âcî	fildişinden yapılan kapların satıcısı veya imalatçısı

<i>Âcurrî</i>	a) fırınlanmış tuğla veya fırınlanmış çamur satıcısı veya imalatçısı b) Bağdat yakınlarında bir köyden
<i>Akfânî</i>	kefen satıcısı
<i>Aksiya, bey'ü'l</i>	elbise satıcısı
<i>ale'l</i>	-e atanan
<i>alâ divâni'l</i>	makamına/vazifesine atanan
<i>Ahmâs, ale'l</i>	%20'lik vergiyi toplayan tahsildar
<i>'Allâf</i>	hayvan yemi satıcısı veya toplayıcısı
<i>'Amâimî</i>	sarık satıcısı veya imalatçısı
<i>'Âmil</i>	vali veya vergi tahsildarı
<i>Amîn Kâdî</i>	hâkimin sekreteri
<i>Emîr</i>	vali, komutan
<i>Emvâle'l-</i> <i>yetâma, nâzir fî</i>	bkz. Mevâris
<i>Anmâtî</i>	namat imalatçısı veya satıcısı. Namat; kişinin yattığı yatağın dış yüzey kısmı veya üzerinde oturmak veya uzanmak için serilen bir şey, her ne ise; veya deve tahtirevanının üzerine atılan yün örtü
<i>'Ankazî</i>	mercanköşkü -bir bitki- satıcısı
<i>Aklâmî</i>	a) kalem satıcısı b) Aklâm'dan, Kuzey Afrika'da bir yer
<i>Arhiye, yasnaü'l</i>	değirmentaşı imalatçısı
<i>'Arîf</i>	bir köyün başkanı
<i>'Arrâd</i>	bir çeşit mancınık imalatçısı
<i>Arsân, yasnaü'l</i>	yular/kement imalatçısı
<i>Aruzzî</i>	bkz. Rezzâz
<i>Asbagî</i>	boya satıcısı veya imalatçısı
<i>'Assâl</i>	bal satıcısı veya toplayıcısı
<i>'Assâr</i>	yağ vb. şeylerin presçisi
<i>'Atâ', ale'l</i>	ordu veznedarı/mutemet

'Attâr koku satıcısı

Evkâf, ale'l bkz. vakf

B

Beggâl katır sürücüsü

Bâi' tüccar, satıcı veya alıcı

*Baydar, kâtib
ale'l* harman yeri kâtibi

Bayi' küçük tüccar; baklagil, zeytin, peynir, konserve balık vb.
satıcısı

*Beytü'l-mâl,
ale'l* bkz. mâl

Baytar kürkçü, veteriner

Bayyâ' tüccar

Ballûtî meşe palamudu satıcısı veya toplayıcısı

Bandera, ale'l vergi tahsildarı

Bennâ' inşaatçı/yapı ustası

Bakillânî pişmiş kuru bakla satıcısı

Baklî sebze satıcısı

Bakkâl kuru meyve, sebze satıcısı

Barâkiî barâki' -burka'nın çoğulu- satıcısı veya imalatçısı; iki göz-
delikli kadın peçesi veya hayvanın gözleri için örtü

Berzeî a) deve eyeri dolgusu imalatçısı veya satıcısı b)
Azerbaycan'da bir şehirden

Berîd, sâhibü'l posta-devesi veya posta-atı ile yolculuk yapan habercilerin
âmiri (ayrıca bkz. Haber)

Berîdî haberci, kurye (Bureydî – Bureyd ailesine mensup)

Berrâ' ok veya kirmen kesicisi ve tasarımcısı

Berrâd a) su soğutucusu b) bir tür çizgili elbise satıcısı

Bestânî seyyar satıcı

<i>Bettî</i>	a) elbise imalatçısı veya satıcısı b) Basra yakınlarında bir yerden
<i>Burakî</i>	bkz. Bûrakî
<i>Bevvâb</i>	kapıcı
<i>Bezzâr</i>	keten tohumu yağı -Bağdatlılar'ın lehçelerinde- imalatçısı veya satıcısı
<i>Bezzâz</i>	kumaş veya elbise satıcısı
<i>Bizrî</i>	zihin açmada kullanılan yağları elde etmek için tohum presleyen kişi
<i>Bundâr</i>	a) tüccar b) hadis toplayan (Bağdâdî III s. 146 1. 7). c) vergi tahsildarı
<i>Bûrânî</i>	a) hasır satıcısı veya imalatçısı b) Buhara'da bir köyden
<i>Bûrâkî</i>	hamur mayası satıcısı
<i>Burnusî</i>	bir tür uzun yular/dizgin imalatçısı veya satıcısı
<i>Busutî</i>	bişât, bir tür halı satıcısı veya imalatçısı
<i>Buzûrî</i>	yemeklerde kullanılan tohumların satıcısı

D/Z

<i>Debbâğ</i>	deri tabaklayan kişi
<i>Debbâs</i>	taze hurma şerbeti imalatçısı veya satıcısı
<i>Defterü 'z-zekât, sâhib</i>	bkz. zekât
<i>Dehhân</i>	yağ (herhangi bir çeşit hayvansal yağ) veya saçı, elleri ve bıyığı yağlamak ve nemlendirmek için kullanılan susam yağı imalatçısı veya satıcısı
<i>Decâcî</i>	kuş avcısı, evcil kuş satıcısı
<i>Deccâc</i>	bkz. decâcî
<i>Dellâl</i>	komisyoncu
<i>Dakîkî</i>	değirmenci veya un satıcısı
<i>Dakkâk</i>	bkz. dakîkî

<i>Dârü'l-kütüb,</i> <i>nâzir (veya) alâ</i>	kütüphaneci
<i>Dârü'r-rızk, alâ</i>	maaşları ödeyen memur
<i>Darb, alâ Dâri'l</i>	darphane müdürü
<i>Darrâb</i>	dinar ve dirhem basan kişi
<i>Destevâî</i>	a) Fâris'te bir şehir olan Destavâ'dan b) ipekten mamul bir kumaş türü satıcısı.
<i>Devrakî</i>	a) Devrak'tan, Fâris veya Hûzistan'da bir şehir b) Devrak'tan gelen uzun başlıkların (kalâni) imalatçısı, satıcısı veya kullanıcısı c) Çember şeklinde sapı olan kavanoz satıcısı veya imalatçısı
<i>Zebbâh</i>	koyun vb. hayvanları kesen kasap
<i>Zehebî</i>	altın kuyumcusu, özellikle altından zincir -Farsçası Zar-rashteh- imal eden kişi
<i>Zâri'</i>	kumaş ve arazileri ölçen kişi
<i>Zarrâ'</i>	ölçüm yapan kişi
<i>Dibâcî</i>	a) sırmalı ipek kumaş satıcısı veya imalatçısı b) İbn Mutraf'a mensup
<i>Dihkân</i>	a) yetkili kişi, başkan b) arazi veya gayrimenkulün sahibi c) tüccar
<i>Dîvân, ale'l</i>	devlet kâtibi
<i>Duhkân</i>	bkz. dihkân
<i>Dûlâbî</i>	a) sulamada kullanılan su dolapları imalatçısı, satıcısı veya sahibi b) Rey civarında, Bağdat veya Ahvaz yakınlarında bir köyden
<i>Dukuk, bey'ü'l</i>	dukuk -dakkâka'nın çoğulu- satıcısı; dakkâka, pirinci ezme ve dövmede kullanılan büyük havan tokmağı

F

<i>Fahhâm</i>	kömür satıcısı
<i>Fâhûrî</i>	fırınlanmış çömlek satıcısı

<i>Felekî</i>	a) astronom, astrolog b) Sarhas'da bir köyden
<i>Fellâs</i>	küçük bakır sikke satıcısı, sarraf
<i>Ferd, ale'l</i>	ordu veznedarı/mutemet
<i>Ferrâ'</i>	a) kürk veya kürk elbise imalatçısı b) dikkat çekici şeyler söyleyen kişi, nahivci Yahya b. Ziyâd (v. 207/823) gibi
<i>Fassâs</i>	taş, değerli taş, yüzük veya mühür kesicisi veya oymacısı

G

<i>Gadâirî</i>	belli bir tür kil/toprak satıcısı veya imalatçısı
<i>Gâdirî</i>	a) tabak çanak olarak kullanılan tas/kap satıcısı veya imalatçısı b) Kerbela yakınlarında bir köyden
<i>Ganâim, alâ kısmeti'l</i>	ganimet mallarını paylaştıran
<i>Ganem, bey'ü'l</i>	koyun ve keçi satıcısı
<i>Gazzâl</i>	ip veya iplik satıcısı veya eğircisi

H

<i>Habbâl</i>	halat/ip imalatçısı veya satıcısı
<i>Haddâd</i>	a) nalbant, demirci, demir tüccarı b) kapıcı, gardiyan
<i>Hazzâ'</i>	terlik imalatçısı
<i>Haffâr</i>	mezar kazıcısı
<i>Hâik</i>	dokumacı
<i>Hâcib</i>	kapı görevlisi
<i>Hacc, emîrî'l</i>	hac kafilesinin başkanı
<i>Haccâm</i>	hacamatçı
<i>Hallâb</i>	süt satıcısı
<i>Hallâc</i>	pamuğu ahşap bir aletle tohumlarından ayıran veya temizleyen kişi
<i>Hamâmî</i>	bir şehirden diğerine haberci güvercinleri gönderen kişi
<i>Hammâl</i>	hamal
<i>Hammâmî</i>	hamam sahibi veya işletmecisi

<i>Hannât / Hannâtî</i>	buğday satıcısı
<i>Haras, vâliye'l</i>	muhafızların lideri
<i>Herevî</i>	Herat'tan gelen bir tür kumaşın satıcısı
<i>Harîrî (veya) sâhibü'l-harîr</i>	kısmen veya tamamen ipekten mamul kumaş satıcısı veya imalatçısı
<i>Hâris</i>	muhafız
<i>Harrâs</i>	çürüklü, ezilmiş veya dövülmüş hububatı pişirip yemek yapan veya hazırlayan
<i>Harazî</i>	bkz. kharazî
<i>Hasâirî</i>	hasır satıcısı veya imalatçısı
<i>Hattâb</i>	yakacak odun satıcısı veya toplayıcısı
<i>Hibarî</i>	çizgili elbise satıcısı
<i>Hibrî</i>	mürekkep imalatçısı veya satıcısı
<i>Hicârî</i>	a) taş satıcısı b) İspanya'da bir şehirden
<i>Hilî, sâhibü'l</i>	süs eşyaları satıcısı (Yedinci yüzyılda genelde es-Seyrafi nisbesi ile kullanılmıştır.)
<i>Hinnâî</i>	kına, kırmızı boya satıcısı
<i>Hükm</i>	bkz. Vasatatü'l-hükm
<i>Hurî, kâtib alâ</i>	tahıl ambarında kâtip
<i>Husrî</i>	dokuma hasır imalatçısı veya satıcısı
İ	
<i>İbrîsemî</i>	ipek satıcısı veya ipek kumaş imalatçısı
<i>İskâf</i>	ayakkabı veya terlik imalatçısı
J/C	
<i>Cebbân</i>	uzak yerlerdeki mahsulün muhafızı
<i>Cellâb</i>	köle, un, hayvan ithalatçısı
<i>Cellâd</i>	a) başkalarını kamçı ile döven kişi b) post satıcısı
<i>Cemmâl</i>	a) deveci veya deve yetiştiricisi b) Şarkî b. Kutâme'ye mensup

<i>Cerrâr</i>	çömlekçi, kap, toprak kase imalatçısı
<i>Cessâs</i>	dövülmüş ve kaynatılmış buğday satıcısı veya imalatçısı
<i>Cessâr</i>	Dicle nehri üzerinde yüzen köprüyü çözen ve bağlayan, ve köprü üzerinde su serpen görevli
<i>Cessâs</i>	sıvacı, alçı hazırlayıcısı
<i>Cevherî</i>	mücevher satıcısı
<i>Cevzî</i>	ceviz satıcısı
<i>Cevâlikî</i>	çuval imalatçısı veya satıcısı
<i>Cevâribî</i>	çorap imalatçısı
<i>Cevvâz</i>	ceviz satıcısı
<i>Cezzâr</i>	deve ve diğer hayvanları kesen/boğazlayan kişi
<i>Cihbiz</i>	banker
<i>Cubunî</i>	peynir satıcısı
<i>Culûdî</i>	a) post/deri tabaklayıcısı veya satıcısı b) Celûdî, Afrika'da bir köyden
<i>Cünd, alâ divâni'l</i>	askerleri kayıt eden memur

K/KH

<i>Kâfûrî</i>	kâfur satıcısı
<i>Kâgazî</i>	kâğıt satıcısı veya imalatçısı
<i>Kahhâl</i>	göz doktoru
<i>Kaccî</i>	a) alçıtaşı işçisi b) Hûzistan'da Zir Kacc denilen bir köyden
<i>Kallâs</i>	kireç ocakçısı, kireç satıcısı
<i>Kerâbisî</i>	kaba elbise veya beyaz pamuktan mamul kumaş parçaları satıcısı (bkz. tâtarî)
<i>Kârâtî</i>	hamalların sırtlarında taşıdıkları veya hamuru şişirmek için kullanılan dolgu yastık imalatçısı
<i>Karî, sâhibü'l</i>	bkz. mukârî

<i>Karrâr</i>	muhtemelen Karrâz olmalı
<i>Karrâz</i>	suyu taze tutmak için kullanılan şişelerin satıcısı veya imalatçısı, Bağdat lehçesinde
<i>Kâtib</i>	yazar, kâtip, sekreter
<i>Kayyâl</i>	tutamaklı içecek kapları satıcısı veya imalatçısı
<i>Kavvâz</i>	mısır vb. ekinleri ölçen kişi
<i>Haber, ale'l</i>	istihbarat servisi elemanı. Bu vazife genelde sâhibü'l-berîd tarafından yapılıyordu.
<i>Habbât</i>	düşen yaprakları satan kimse. Bedevîler, develerini düşen yapraklarla beslemek için sopalarla ağaçlara vururlardı.
<i>Habbâz</i>	ekmekçi, ekmek satıcısı
<i>Hâdim</i>	hizmetçi, genelde hadım olurdu.
<i>Haffâf</i>	çizme satıcısı veya imalatçısı
<i>Hayl, sâhibü'l</i>	at yetiştiricisi
<i>Haîşî</i>	bkz. kayyâş
<i>Halîfe</i>	halife, devlet başkanı
<i>Hallâl</i>	sirke imalatçısı veya satıcısı
<i>Hân, sâhibü'l</i>	han sahibi
<i>Harâtî</i>	deri ve kumaştan cüzdan ve çanta imalatçısı veya satıcısı
<i>Harakî</i>	bkz. hirakî
<i>Harâc, ale'l</i>	emlak/varlık vergisi ve kişi başına vergiyi toplayan
<i>Harazî</i>	kolye yapımında kullanılan boncuk (renkli taş) satıcısı
<i>Hardalî</i>	hardal tohumu satıcısı
<i>Harrât</i>	tahta ve sopa satıcısı, tasarımcısı ve boyacısı
<i>Harrâz</i>	çizme, kırba, kayış vb. dikişçisi
<i>Haşşâb</i>	odun satıcısı (Bağdâdî'de, vol. IX, s. 159, 11. 16-18, marangoz)
<i>Hassâf</i>	ayakkabı tabanı dikişçisi veya yamacısı, ayakkabı tamircisi

<i>Havâtimî</i>	mühür yüzüğü imalatçısı, satıcısı veya kullanıcısı
<i>Havvâs</i>	palmiye yaprağı satıcısı veya sepet, yelpaze, hasır vb. şeylerin dokumacısı
<i>Hayyâş</i>	düşük kalite ketenden mamul kumaş parçaların veya elbiselerin dokumacısı veya satıcısı
<i>Hayyât</i>	terzi
<i>Hazâin, ale'l</i>	kitap, kumaş vb. şeyleri satan dükkânların yetkilisi
<i>Hâzin</i>	kitapları veya parayı koruyan kişi
<i>Hazzâf</i>	çömlek, kap veya toprak kase imalatçısı veya satıcısı
<i>Hazzâz</i>	yün-ipek karışımından veya sadece ipekten dokunan kumaşların satıcısı
<i>Hilâtî</i>	a) Suriye'ye özgü yemekleri yapan veya satan kişi b) Ermenistan'da büyük bir şehirden
<i>Hirakî</i>	a) eskimiş elbise satıcısı b) Bağdat'ta Bâbü'l-Basra yakınlarında bir yerden c) Harakî, Harak kabilesinden d) Harakî, Merv yakınlarında bir köyden
<i>Hizânat, el-kusve alâ</i>	bkz. hazâin
<i>Hubâzi</i>	Malva veya Mallow (ebegümeci) denilen bir bitkiyi satan kişi
<i>Hubbâzi</i>	bkz. hubâzi
<i>Hulkânî</i>	eskimiş giysi satıcısı
<i>Huyûtî</i>	iplik satıcısı
<i>Kimyâ', yuâlicü'l</i>	kimyacı; içeriğini değiştirerek madeni paranın değerini düşüren kişi
<i>Kisâî</i>	bir tür elbise dokumacısı, satıcısı veya giyen kişi
<i>Kittânî</i>	keten kumaş satıcısı
<i>Kutub, alâ dâri'l</i>	kütüphaneci
<i>Kutub, bey'ü'l</i>	kitap satıcısı
<i>Kutubî</i>	kitap satıcısı

L

<i>La'âl</i>	bkz. lu'lu'î
<i>Lebbâd</i>	keçe veya yün -karıştırılmış ve sıkıştırılmış olarak- satıcısı veya imalatçısı
<i>Lebbân</i>	a) ekşi süt satıcısı b) tuğlacı/duvarcı
<i>Lehâfi</i>	örtü/yorgan veya üst giysi imalatçısı
<i>Lehhâm</i>	kasap, et satıcısı
<i>Lâi</i>	bkz. lu'lu'î
<i>Lâlkâi</i>	ayakkabı imalatçısı
<i>Lihâfi</i>	bkz. lehâfi
<i>Lugavî</i>	Arap dilinde uzmanlaşmış kimse, genellikle muallim
<i>Luhufî</i>	bkz. lahafî
<i>Lu'lu'î</i>	inci satıcısı

M

<i>Meâdin, ale'l</i>	madenlerden vergi tahsil eden kişi
<i>Megâzili</i>	iğne imalatçısı
<i>Mehâmili</i>	develerde taşınan küfelerin veya dikdörtgen sandıkların satıcısı
<i>Mâkis</i>	dinî hukuk tarafından belirlenmeyen vergileri toplayan kişi
<i>Mehâzin, alâ bey'mâ fi'l</i>	devlete ait depoları satan kişi
<i>Mekteb, sâhib</i>	bkz. divân, sâhib
<i>Mâl, alâ beytü'l</i>	hazine bekçisi
<i>Melâiki</i>	kepçe/kaşık imalatçısı veya satıcısı
<i>Mellâh</i>	a) tuz satıcısı, imalatçısı veya tuza sahip kişi b) gemici
<i>Menâhili</i>	süzgeç imalatçısı
<i>Mekaniî</i>	keten veya ipekten imal edilen kadın peçesi satıcısı veya imalatçısı

<i>Mekâsim, ale'l</i>	mal mülkü varisler arasında paylaştıran memur
<i>Mekberî</i>	a) mezarlık bekçisi b) mezar kazan kişi
<i>Makburî</i>	mezarlık yakınlarında kalan bir kişi
<i>Maksûre, ale'l</i>	Maksûrenin -camide özel ayrılmış namaz kılma yeri- muhafızı
<i>Merâvihî</i>	palmiye yapraklarından yapılan yelpazelerin satıcısı veya imalatçısı (bkz. havvâs)
<i>Merrâk</i>	kötü yemek (?) ⁷⁹ yapan ve satan kişi
<i>Mesâhifî</i>	Kur'an yazıcısı
<i>Mesâil, sâhibü'l</i>	hâkim tarafından şahitlerin güvenilirliğini araştırmak üzere atanan memur (bkz. muaddil)
<i>Mâsîh</i>	bkz. massâh
<i>Massâh</i>	arazileri ölçen kişi (ayrıca bkz. muaddil)
<i>Mevardî</i>	gülsuyu imalatçısı veya satıcısı
<i>Mevâris, yetevellâ en-nazr fi'l</i>	mirasların koruyucusu
<i>Mevsim, emîrû'l</i>	bkz. hacc
<i>Mevâzinî</i>	ölçek satıcısı veya imalatçısı
<i>Mezâlim, ale'l</i>	temyiz hâkimi
<i>Miknaî</i>	bkz. mekânî'i
<i>Müeddib</i>	özel hoca/muallim
<i>Muaddil</i>	a) bkz. mesâil b) arazileri ölçen kişi
<i>Muallim</i>	öğretmen, genellikle çocuklar için
<i>Müderris</i>	ders veren kişi
<i>Müzehhib</i>	tezhipçi, yaldızcı
<i>Mugannî</i>	şarkıcı
<i>Mühendis</i>	mimar, sular için yeraltı kanalları yapan mühendis

<i>Muhtesib</i>	pazarların, ölçü ve tartıların teftişini yapan kişi
<i>Mücebbir</i>	kırık-çıkıkçı, çıkan kemikleri yerine oturtan kişi
<i>Mücehhiz</i>	ticarî malları bir tüccardan onun ortağına -veya tam tersi- taşıyan kişi.
<i>Mücemmir</i>	a) yanan kömürleri döşeyen kimse b) koku ile elbiseleri dezenfekte eden kişi c) saçı düğümlü veya örgülü olan kişi
<i>Mücendir</i>	a) giysileri presleyen kişi b) elbise veya kumaşlardaki rengarek veya desenli kısımları yenileyen kimse c) tamamen silinmiş yazılar üzerinden kalemle geçen sanatkâr
<i>Mukârî</i>	hayvanları kiraya veren ve sürücünün arkasından giden kişi
<i>Mukattib</i>	yazı ustası, muallim
<i>Muhallis</i>	saf olmayan altından alaşımı çıkartan sanatkâr
<i>Mulâî</i>	kadınların iki parça olarak örtündükleri elbisenin satıcısı
<i>Münâdi</i>	mezatçı, kaybolmuş bir çocuk veya eşyalar için tellallık yapan kimse
<i>Müneccim</i>	astrolog, gökbilimci
<i>Münâşir</i>	a) bıçkı imalatçısı b) bıçkı ile palmiye ağacının saplarını kesen kişi
<i>Mürekkib</i>	eyer/semer ve üzengi imalatçısı
<i>Müstemlî</i>	muallimden duyduğunu onun uzakta kalan öğrencilerine aktaran/söyleyen kişi
<i>Mutarriz</i>	kumaşlara nakış yapan kimse
<i>Mütetabbib</i>	hekim
<i>Müzekkî</i>	bkz. muaddil
<i>Müzevvik</i>	ahşap malzeme ve çatı yağlayıcısı ve süsleyicisi
<i>Müzeyyin</i>	berber, hacamatçı
<i>N</i>	
<i>Nebbâl</i>	ok imalatçısı
<i>Nedîm</i>	sohbet arkadaşı

<i>Nafakât, alâ dîvâni'l</i>	devlet harcamalarının muhasebesini tutan kişi
<i>Naffât</i>	nafta dökümcüsü
<i>Nahhâs</i>	bkz. saffâr
<i>Nahvî</i>	dilbilgisi bilen kimse, genellikle muallim
<i>Neccâd</i>	yastık ve yatak imalatçısı
<i>Neccâr</i>	marangoz
<i>Nâhilî</i>	a) un eleyen kişi b) süzgeç imalatçısı
<i>Nahhâs⁸⁰</i>	a) hayvan satıcısı b) köle satıcısı
<i>Nâkid</i>	a) sahih hadisleri seçen kişi b) kötü parayı iyisinden ayıran kişi
<i>Nâkit</i>	bkz. nakkât
<i>Nakkâd</i>	bkz. nâkid
<i>Nakkâl</i>	hamal
<i>Nakkâr</i>	a) oymacı b) değirmen taşı delen kimse c) tahtaya, tambura, davula vuran veya kapı tokmağı ile vuran kimse
<i>Nakkâş</i>	çatıları ve duvarları süsleyen kişi; mühür yüzüklerine taş oyan kimse
<i>Nakkât</i>	Kur'an metinlerine ayırıcı ve diğer önemli işaretleri yerleştiren uzman
<i>Nâsîh</i>	Bağdat'ta kitapları istinsah/kopya eden kişi. Diğer şehirlerde bu kişiye el-Verrâk denilmektedir.
<i>Nessâc</i>	kumaş dokumacısı, posta ceketleri/paltoları imalatçısı
<i>Nâtîfî</i>	şeker pekmezi ile hazırlanan şekerleme satıcısı veya imalatçısı
<i>Nevvâ'</i>	hurma çekirdeği satıcısı, Medine'de kolye olarak kullanılıyordu.
<i>Nazar fi'l-hükm, alâ</i>	bkz. vasâtat

<i>Nâzir / Nâzûr</i>	muhafız, kapı görevlisi
<i>Niâlî</i>	a) çizme imalatçısı veya satıcısı b) hamamda veya camide ayakkabıları veya terlikleri muhafaza etmekle görevli kişi
<i>Nuhâlî</i>	un elekleri satıcısı
Q/K	
<i>Kabbânî</i>	a) el terazisi imalatçısı b) el terazisi ile tartım yapan kişi
<i>Kaddâh</i>	a) içme kabı (kadeh) imalatçısı b) tahta ok (kiz) imalatçısı
<i>Kaffâl</i>	kilit imalatçısı, çilingir
<i>Kâfilânî</i>	Musul'dan Basra'ya gelen büyük kayıkları alıp çıkma parçalarını değerlendiren kişi
<i>Kayn</i>	kılıç imalatçısı
<i>Kalânîsî</i>	kumaştan başlık/takke (sarık) imalatçısı veya satıcısı
<i>Kallâ'</i>	a) kızartma tavası imalatçısı b) aşçı
<i>Kallâs</i>	bkz. kalânîsî
<i>Kamâtîrî</i>	kitaplar veya yazılar için kıvrımlı kamıştan imal edilmiş kutu imalatçısı veya satıcısı
<i>Kammât</i>	a) ip/halat imalatçısı b) çocukların beşikte içine sarıldığı bez/çaput imalatçısı c) muhtemel alıcıların görmesi için koyunu pazara getiren veya bir yerde tutan işçi
<i>Kannâd</i>	şekerleme satıcısı
<i>Karâtîsî</i>	papirus satıcısı veya imalatçısı
<i>Karz, yebü'l</i>	tabaklamada kullanılan yaprakların satıcısı
<i>Kasabânî</i>	kamış satıcısı
<i>Kasabî</i>	a) kamış satıcısı b) ince, narin veya yumuşak elbise kumaşı satıcısı
<i>Kassâb</i>	a) kasap b) kamış satıcısı c) kamış veya çubuklara üfleyen, ney veya kaval çalan kişi
<i>Kassâm</i>	ortaklar arasında evleri ve arazileri bölüştüren kişi
<i>Kassâr</i>	çırpıcı
<i>Katab ale'l</i>	?

<i>Kattâb</i>	küçük develerin eyerini satan kimse, ukâf gibi (bkz. ukâfi)
<i>Kattân</i>	pamuk satıcısı (ve pamuğu kabartan?)
<i>Kattât</i>	a) hayvanlar için bir tür yem satıcısı b) ilan etmeyi, söylemeyi vs. alışkanlık hâline getiren kişi
<i>Kavârîrî</i>	içecek şişeleri ve kapları imal eden veya satan kişi
<i>Kavvâs</i>	a) ahşap yay satıcısı, yontucusu veya tasarımcısı b) asker
<i>Kayyâr</i>	kayıkların ek yerlerini doldurmada kullanılan ziftin satıcısı, imalatçısı veya sahibi
<i>Kazzâz</i>	ipek imalatçısı veya satıcısı
<i>Kıbtî</i>	Mısır'da imal edilen ince ve zarif beyaz keten kumaş imalatçısı veya satıcısı
<i>Kırabî</i>	su veya süt için kullanılan kırba imalatçısı veya satıcısı
<i>Kısmetü'l-ganâim, alâ</i>	bkz. ganâim
<i>Kudûrî</i>	tencere imalatçısı veya satıcısı
<i>Kûhî</i>	a) Kûh'ta imal edilen kumaşların tüccarı b) Kûhistan'dan, İran'da birçok yerin ismi (bilâdü'l-Acem)
<i>Kuhistânî</i>	bkz. Kûhî
<i>Kunbârî</i>	a) Aden'de bir yerden b) portakal ağaçlarının yapraklarından yapılan bir tür halat
<i>Kunnabîrî</i>	karnabahar satıcısı
<i>Kusûm, ale'l</i>	bkz. mekâsim
R	
<i>Raffâ'</i>	elbise tamircisi
<i>Râî</i>	çoban
<i>Reyhânî</i>	a) güzel kokulu şifalı bitki satıcısı b) Reyhân denilen kişi ile bağlantısı olan kimse
<i>Râkıs</i>	inşaatçı kalfası
<i>Rakkâm</i>	Tavvaz'da imal edilen rengarenk elbiselerin satıcısı veya imalatçısı

<i>Rakkâs</i>	dansçı, oyuncu
<i>Resâil, ale'l</i>	arşiv sorumlusu veya devlet yazışmalarını yapan kâtip
<i>Raşşâş el-Cisr</i>	Dicle nehrinde köprü üzerinde su serpen kişi (bkz. Cassâr)
<i>Ravvâs</i>	kavrulmuş kelle satıcısı
<i>Razzâz</i>	pirinç satıcısı
<i>Rikâî</i>	a) ayakkabı tamircisi b) Rikâ' isminde birisine bağlı/ mensup olan kişi
<i>Rızk</i>	bkz. Dâru'r-rızk
<i>Rukhâmî</i>	mermer satıcısı veya kesicisi
<i>Rummânî</i>	a) nar satıcısı b) Vâsıt'ta bir yerden c) Rammânî, Rammân isminde bir alt-kabile
<i>Ruzzî</i>	bkz. razzâz
S/Ş	
<i>Sabbâg</i>	elbise boyacısı
<i>Sâbirî, bey'ü'l</i>	ince ve sıkı halkalardan/yüzüklerden yapılan postacı paltolarının satıcısı; mükemmel kalitede ince veya narin bir tür elbise kumaşı.
<i>Sâbûnî</i>	a) sabun satıcısı veya imalatçısı b) Nişabur'da büyük bir aileye mensup kişi
<i>Sedefî</i>	a) sedef satıcısı b) Mısır'ın Safad kabilesine mensup kişi
<i>Sadaka, ale'l</i>	hayır/bağış vergisi tahsildarı
<i>Saffâr</i>	pirinç veya bakır, veya pirinçten mamul tas imalatçısı veya satıcısı
<i>Sahhâf</i>	a) kitap satıcısı b) kitap ciltçisi/mücellit c) hamal, hizmetçi
<i>Sâhibü'l</i>	a) -in tüccarı b) -den sorumlu
<i>Seydelânî</i>	ilaç ve koku satıcısı
<i>Sâig</i>	kuyumcu
<i>Seyrafî</i>	sarraf, altın satıcısı, banker

<i>Sâcî</i>	a) Hindistan'da yetişen abanoz ağacı satıcısı veya bu ağaçları deniz yoluyla Basra'ya getirmekte çalışan kişi b) Kâbil ve Gazne yakınlarında bir şehir olan Sâc'dan
<i>Salât, ale'l</i>	Herhangi bir yerde Halife yerine namazları kıldırmakla görevlendirilen kimse
<i>Sellâl</i>	sepet imalatçısı
<i>Samalî / Samilî</i>	eskimiş elbise veya kumaş parçası satıcısı
<i>Semmâk</i>	balıkçı, balık satıcısı
<i>Semmân</i>	saflaştırılmış yağ satıcısı
<i>Senâdiki</i>	sandık imalatçısı
<i>Sandalî</i>	sandalağacı odunu satıcısı
<i>Sakatî</i>	eski veya ucuz mobilya, kap/alet veya ev eşyası satıcısı.
<i>Sakkâ'</i>	su taşıyıcısı
<i>Sarâvîlî</i>	don ve pantolon satıcısı; iç çamaşırı ile alakalı
<i>Sarrâf</i>	bkz. seyrafî
<i>Serrâc</i>	at eyeri satıcısı veya imalatçısı
<i>Sarûci</i>	Sarûclu
<i>Savtî</i>	kamçı imalatçısı
<i>Sevvâf</i>	yün, yünden mamul elbise vb. imalatçısı
<i>Sevvâk</i>	Savîk -kavrulmuş arpa veya buğdayın saflaştırılmış yağ veya koyun kuyruğu yağı ihtiva eden yoğun bulamaç haline getirilmesi ile yapılan bir yemek- yapıcısı veya satıcısı
<i>Sayyâd</i>	kuş, balık, vahşî hayvan ve tavşan avcısı
<i>Sayyâf</i>	a) kılıç sahibi b) kılıç imalatçısı veya satıcısı c) cellat
<i>Şabbî</i>	beyaz vitriyol (sülfirik asit) taşları satıcısı
<i>Şâzkûnî</i>	Yemen'de imal edilen büyük yastık veya çarşafın satıcısı veya ithalatçısı
<i>Şahhâm</i>	a) yağ satıcısı b) çok şişman olan kişileri yediren kişi
<i>Şâir</i>	şair

<i>Şayracî</i>	susam yağı satıcısı
<i>Şâirî</i>	a) arpa satıcısı b) Babü'ş-Şâir'den, batı Bağdat'ta bir mahalle
<i>Şâlancî</i>	yular gibi kıldan yapılan malzemelerin satıcısı veya imalatçısı
<i>Şam'î</i>	mum veya mumluk tüccarı
<i>Şakkâk</i>	a) odun kesicisi b) mağrur kimse
<i>Şarâbî</i>	saki, uşak, içecek veya şerbet satıcısı
<i>Şatavî</i>	Şata'da (veya Şatât) ve Dimyât'ta -her ikisi de Mısır'da- imal edilen kıymetli kumaşların satıcısı
<i>Şevkî</i>	a) diken toplayıcısı b) Kantaratü'ş-şevk'den, Bağdat'ta bir mahalle
<i>Şurta, ale'l</i>	polis müfettişi
<i>Şurtî</i>	polis
<i>Sibgî</i>	Harrât'ta kullanılan boyaların satıcısı veya imalatçısı (yukarıya bkz.)
<i>Sihtiyânî</i>	tabaklanmış keçi derisi satıcısı veya bu derileri tabaklayan kimse
<i>Sil'a, sâhibü'l</i>	a) guatrlı kişi b) tüccar
<i>Silai</i>	bkz. sil'a
<i>Simsâr</i>	komisyoncu
<i>Siklâtûnî</i>	Bağdat'ta ve diğer şehirlerde imal edilen altınla süslenen bir çeşit kumaş satıcısı veya imalatçısı
<i>Sirâcî</i>	lamba imalatçısı
<i>Sukkarî</i>	a) şeker satıcısı veya imalatçısı b) SIKRÎ, SIKR ailesinden
<i>Sumsum⁸¹</i>	yağ sıkan ve satan kişi
<i>Sûk, ale'l</i>	bkz. muhtesib
<i>Suratî, bey'ü'l</i>	suraytâ satıcısı, bir çeşit çorba veya sıvı yemek

<i>Surûcî</i>	saraç/eyerci
<i>Sutûrî</i>	a) perde, peçe, örtü imalatçısı b) perde sorumlusu ve kapı görevlisi c) Mekke'de Kâbe'nin perdelerini taşımakla görevli kişi

T

<i>Ta'âm, sâhibü'l</i>	herhangi bir çeşit yiyecek satıcısı, özellikle buğday
<i>Tabbâ'</i>	a) kılıç imalatçısı b) darphanede çalışan işçi
<i>Tabbâh</i>	aşçı
<i>Tabbân</i>	saman satıcısı
<i>Tabîb</i>	hekim/doktor
<i>Tabûzakî</i>	a) işkembe satıcısı b) gübre satıcısı c) Tabûzak'dan, bir şehir
<i>Tâbûtî</i>	tabut imalatçısı
<i>Tahhân</i>	buğday vb. öğütücüsü, değirmenci, değirmen sahibi
<i>Taîbî</i>	bkz. tîbî
<i>Tâcir</i>	tacir, ticaret yapan kimse
<i>Tallâ'</i>	harç, sıvama, ovalama/yedirme, sürme, boyama, vernikleme, kaplama, üzerine geçirme veya örtme gibi işlemler için kullanılan yoğunlaştırılmış öz sular, sıvılar, yarı-sıvılar, merhemler, yağlar, vernikler, alçı sıva vb. şeylerin satıcısı
<i>Tammâr</i>	hurma satıcısı
<i>Tâmûr ez-Zekât</i>	bkz. zekât
<i>Tenâfisî</i>	halı, kumaş parçaları veya palmiye yaprağından hasır imalatçısı veya satıcısı.
<i>Tenâcîrî</i>	bakır veya pirinçten mamul, yemek pişirmede kullanılan kapların imalatçısı veya satıcısı
<i>Tennûrî</i>	fırın satıcısı veya imalatçısı
<i>Tarâifî</i>	ağşap oyuncak imalatçısı veya satıcısı
<i>Tarâzî</i>	bkz. tirâzî

<i>Tâtârî</i>	Mısır ve Suriye'de beyaz elbise satıcısı (diğer yerlerde – Karâbîsî)
<i>Tavvazî</i>	a) bir tür rengarenk elbise satıcısı (bkz. rakkâm) b) Tavvâz'dan, Fâris'de bir şehir
<i>Tavâbikî</i>	fırınlanmış büyük tuğla imalatçısı
<i>Tayâlisî</i>	İranlılar veya yabancıların giydiği, yünden mamul bir elbise satıcısı veya imalatçısı
<i>Tayyân</i>	toprak işçisi, özellikle kil veya çamurla alçı sıva yapan kişi
<i>Talcî / tallâc</i>	kar satıcısı
<i>Takabî / takkâb</i>	incilere delik açan kimse
<i>Tiyâb, bey'ü'l</i>	elbise satıcısı
<i>Tûmî</i>	sarımsak satıcısı
<i>Tîbî</i>	a) Vâsıt ve Ahvâz arasında bir şehirden b) koku satıcısı, imalatçısı veya sahibi c) Teybî, Teybî olarak tanınan birinin torunu
<i>Tirâzî</i>	a) nakışçı b) desenli elbise giyen kişi c) Tarâzî, Türkler'in sınırına yakın bir şehirden
<i>Türcemânî</i>	tercüman. Bu nisbe, Gazzeli Muhammed b. Hüseyin b. Abdurrahmân es-Sûfî'nin aile ismi olmuştur, çünkü dedesi Seyfûddeve'nin tercümanıydı.
<i>Tüsterî</i>	a) Hûzistan'ın Tüster şehrinde kaliteli sarık ve kumaş satıcısı veya imalatçısı b) Tüster şehriden c) Batı Bağdat'ta genellikle Tüsterliler'in kaldığı ve Tüster'e özgü kumaşların satıldığı bir mahalle

U

<i>Ubullah, ale'l</i>	Basra yakınında Ubullah limanında gümrük memuru
<i>Ukâfî</i>	genellikle içi samanla doldurulan eyer imalatçısı
<i>Unkazî</i>	bkz. ankazî
<i>Usfuri</i>	elbiselerin boyanmasında kullanılan sarı aspir/safran satıcısı

<i>Ushânî</i>	a) yıkamada kullanılan bir maddenin satıcısı b) Bağdat'ın Kantaratü'l-Ušnân mahallesinden
<i>Usûr; ale'l</i>	ösür vergisi tahsildarı
V/W	
<i>Vekîl</i>	a) tüccar vekili b) yönetici c) avukat, genellikle vekîl lede'l-kudât olarak geçmektedir
<i>Vâlî</i>	vali
<i>Vâlî, el</i>	-den sorumlu
<i>Vakf, ale'l</i>	dinî bağışların/vakıfların idarecisi
<i>Varrâk</i>	a) kitap kopya eden kişi (Bağdat'ta Nâsih denilmektedir) b) Bağdat'ta kağıt satıcısı veya imalatçısı
<i>Vasâtat el-hükm, alâ</i>	arabulucu
<i>Vaşşâ'</i>	ipekten (ibrişim) mamul bir tür kumaş, veya rengarenk veya desenli kumaş veya elbise satıcısı
<i>Vesâik, yektübü'l</i>	belge kâtibi
<i>Vezîr</i>	vezir/bakan
<i>Vezzân</i>	tartıcı
<i>Vukûf</i>	bkz. vakf
Y	
<i>Yasnaü'l</i>	... 'ın imalatçısı
<i>Yetâma, alâ emvâli'l</i>	yetim mallarının mütevellîsi/vekili
<i>Yuâlicü'l</i>	... 'ın satıcısı veya imalatçısı
<i>Yudâin</i>	mukriz/borç veren kişi
<i>Yuânü'l</i>	... ile iştiğal eden/çalışan (bir işte veya meslekte)
Z	
<i>Zebîbî</i>	a) kuru üzüm satıcısı b) Bağdat'ta Tal ez-Zabîbiye mahallesinden

<i>Zâferânî</i>	a) bazı boya ve kokularla kumaş boyayan kimse b) Bağdat yakınlarında bir köyden, veya diğeri Hemedan yakınlarında
<i>Zeccâc(i)</i>	cam veya cam kase satıcısı veya imalatçısı
<i>Zekât, sâhib defterü'l</i>	zekât kayıt memuru
<i>Zemana, alâ dîvânî'l</i>	mâlul/sakatlar bölümü başkanı
<i>Zekkâk</i>	içecek vb. için kullanılan zıkk denilen bir tür deri satıcısı veya imalatçısı
<i>Zar', yuânîü'l</i>	çiftçi
<i>Zarrâd</i>	a) postacı paltosu imal eden kişi b) boğazlayan
<i>Zeyyât</i>	zeytinyağı çıkarıcısı, satıcısı veya taşıyıcısı

